ExLibris

ISSN 2708-4876

E PËRJAVSHME LETRARE KULTURORE

Themelues · Kryeredaktor BUJAR HUDHRI

E SHTUNË, 26 SHTATOR 2026 · NUMËR 405 · VITI IX I BOTIMIT · ÇMIMI 50 LEKË · WWW.EXLIBRIS.AL · EMAIL: INFO@EXLIBRIS.AL · BOTIM I ONUFRI SHPK

31 gushti 2026, ishte një ngjarje e veçantë në Reggio Calabria. Çmimi letrar ndërkombëtar "Rhegium Julii", "Një jetë për kulturën" iu dorëzua autorit shqiptar Ilirian Zhupa nga presidenti i fondacionit, poeti bashkëkohor z. Giuseppe Bova dhe nga autoritetet më të larta të qeverisjes vendore e kulturore. Në vijim aktorja e mirënjohur Cinzia Messina recitoi në italisht poezitë "Ëndërr për duart e tua" dhe "Shumë qenkam rritur", të cilat u lexuan nga autori edhe në shqip.

ILIRIAN ZHUPA:

Heshtja është një proces i brendshëm krijimi, që të mëson se çdo gjë ka stinën e vet.

Bisedoi: Bujar Hudhri

KUR FJALA KTHEHET NË DASHURI

Duke lexuar poezinë e Klara Kodrës

Nga Shefkije Islamaj

SHËNIME MBI LIBRAT

"Lamtumira e së keqes" e Kadaresë

Një rrëfim për Shqipërinë e djeshme dhe të sotme

Nga Anxhela Pashaj (fq. 7)

Xhevat Beqaraj, "Nën qiellin e fëmijërisë", Ombra GVG

KUJTIMET E POETIT XHEVAT BEQARAJ

Nga Xhevat Syla (fq. 4)

Rreth romanit të Visar Zhitit "Në kohën e britmës"

Kur shëlbuesi të grish të mos heshtësh

Nga Rahim Ombashi (fq. 10)

Shënime për një cikël poetik

"Rebelohet" sërish poeti Rudolf Marku

Nga Aben Iliazi (fq. 11)

Reflekse për librin poetik "Plamena treska" (Ethet e flakës) të Delvina Kërlukut

Diskurs lirik i thellësive ekzistenciale dhe simbolike

Nga Vele Smilevski (fq. 17)

Mbrëmje poetike për botimin e vëllimit "Qielli ngrin" të poetit Dhimitër Pojanaku, nga Bashkia Pogradec. Sot, në ora 18.30.

SUKSESI I MADH I LIBRIT TË LEA YPIT DHE DEBATI POLITIK NË SFOND

Tranzicioni shqiptar mes letërsisë, historisë dhe kujtesës

nga Guido Franzinetti

Studiues, Fondacioni "Luigi Einaudi", Itali

Libri *Libera* (Të lirë) i Lea Ypit, mbërriti në Itali pas një suksesi të jashtëzakonshëm ndërkombëtar, të favorizuar pa dyshim edhe nga makina kolosale publicitare e "Penguin"-it, botuesit të veprës origjinale në anglisht. Janë parashikuar përkthime në njëzet gjuhë dhe libri ka korrur një sukses të merituar për cilësitë e veta letrare... (fq. 6)

Roli i huazimeve në formësimin e gjuhës dhe kulturës moderne shqiptare

Nga Diana Kristo (fq. 8)

Qyteti ku Coetzee është zot

Në kërkim të nobelistit në Kejp-Taun, qytetin që la pas

Nga Gary Shteyngart (fq. 20)

BIBLIOTEKË

Helena Kadare (fq. 12)
Udhëtim në fund të vjeshtës

Sejdin Cekani (fq. 14)
Xhepi i Tatës

Liu Zhenyun (fq. 15)
Një ditë sa tri vjeshta
Përktheu nga origjinali: Iljaz Spahiu

Burbuqe Spahiu Lukacevic (fq. 16)
Te lisi në vorr

Arben Meksi (fq. 23)
Karikatura e së shtunës

Në Galerinë G.O.C.A.-at piktori i mirënjohur Bashkim (A) Izano hapi ekspozitën "Wanderlust – Piktura si gjeografi e kujtesës".

Një ekspozitë, ku shpërfaqet bota shqiptare në ndërthurjen midis së shkuarës, së sotmes dhe së ardhmes

Nga Agim Janina (fq. 18)

Libri shqip në SHBA & KANADA

Dërgesa të shpejta dhe të sigurta

www.alblibris.al

alblibris Powered by Onufri

ILIRIAN ZHUPA:

Heshtja është një proces i brendshëm krijimi, që të mëson se çdo gjë ka stinën e vet.

Bisedoi: Bujar Hudhri

Ilirian i dashur, çmimi që morët në Reggio Calabria quhet "Una vita per la cultura" (Një jetë për kulturën). Kur një çmim nuk vlerëson një libër, por një jetë, çfarë ndiet atë natë fundgushti kur e morët?

Dua të besoj, se pavarësisht formulimit, në rastin konkret një jetë për kulturën është më shumë se një jetë për poezinë dhe librin…Atë natë kisha një emocion dhe mirënjohje të veçantë, që njeriu në përgjithësi, s'po flas vetëm për njeriun e letrave, e provon shumë rrallë. Jo thjesht për shkak të nderimit që të bëjnë, po për shkak të dashurisë dhe përkujdesjes me të cilën të rrethojnë personalitete dhe njerëz që nuk i ke takuar kurrë, ose i ke "takuar" vetëm në libra dhe gazeta. Qinda syresh duartrokasin gjatë, mbasi aktorja ka interpretuar poezitë e tua në italisht dhe akoma më gjatë, kur ti i lexon ato vargje në shqip. Edhe pse nuk e kuptojnë gjuhën shqipe, ata e ndjejnë muzikën e fjalëve dhe të vargjeve që i shtohet mesazheve të variantit në italisht. Në një amfiteatër me disa qindra spektatorë, arrin gjer te dëgjuesi i fundit, jo vetëm fjala, por edhe frymëmarrja dhe rrahja e zemrës tënde. Dhe mbasi ka mbaruar ceremonia, janë pa fund ata qe duan të bëjnë një foto, të shkëmbejnë një përshendetje, të marrin një autograf, një dorëshkrim në italisht a shqip, siç marrin besimtarët një shenjë nga vendi a ngjarja e shenjtë. Nuk ishte një natë, ishte një magji. Magji që fqinjët tanë dinë ta bëjnë shumë mirë.

Rhegium Julii lindi në Reggio Calabria më 1968 dhe ky çmim ju vjen nga ana tjetër e Adriatikut. Ç'domethënie ka për ju që një vlerësim i tillë të vijë nga Italia e Jugut, një hapësirë ku prania arbëreshe dhe kujtesa e De Radës vazhdojnë të lidhin dy brigjet?

Rhegium Julii ka një histori prej gati gjashtë dekadash. Në çmimet nacionale të këtij fondacioni janë të shumtë poetët e njohur, shkrimtarët, historianët, gazetarët, shkencëtarët e filozofët italianë. Ndërsa në çmimin letrar ndërkombëtar janë rreth dhjetë fitues. Ndaj kam një mirënjohje të thellë për jurinë dhe në mënyrë të veçantë për presidentin e këtij fondacioni, poetin bashkëkohor, z. Giuseppe Bova.

Siç nënvizova edhe në fjalën time, Italia, si djep i kulturës botërore, ka qenë një fat që është "përkundur" kaq pranë nesh. Pra, ka ardhur te ne jo vetëm si fjalë, tingull e formë përjetimi egzistenciale, por edhe si frymë, pasqyrim e dritë. Për shkak të mbijetesës, midis mureve dhe urave, popullit tonë, i është dashur të zgjedhë urat.

Ju flisni për një çmim që vjen nga matanë deteve. Detet midis Shqiperisë dhe Italisë janë të njëjta. Brigjet ndryshojnë. Ne kemi brigje më të buta, po sillemi me ashpër me to; ata kanë brigje me të ashpëra, por sillen më butë se ne.

Ndyshe nga Calabria, Reggio Calabria nuk është një vend i populluar nga arbëreshët. Edhe pse kanë të njejtin "mbiemër", ato janë dy rajone fqinje, në shpinë të njeri – tjetrit. Rruga për në Reggio Calabria, për ne shqiptarët, sigurisht kalon përmes Calabrisë dhe Macchia Albaneses së poetit tonë të madh Jeronim De Rada.

Në një intervistë të mëparshme për ExLibris keni thënë se nuk ishit kthyer te poezia, sepse nuk ishit larguar kurrë prej saj; ishte ndërprerë vetëm komunikimi përmes botimit. Pas kaq vitesh, vazhdoni ta mendoni njësoj heshtjen poetike?

Mendoj se heshtja është një proces i brendshëm krijimi. Përgjithësisht, bota e gjallë lind, rritet dhe shumohet përmes heshtjes. Bari mugullon nga toka me heshtje, pema çel lastarë e sythe po ashtu, foshnja rritet ne heshtje në barkun e nënës, shpendi formohet në heshtje brenda lëvozhgës së vezës… Vetëm luftërat, krimet, tërmetet, vullkanet, përmbytjet vijnë me zhurrmë e kuje. Sepse ato nuk janë procese krijimi e afirmimi. Ndaj kam shumë besim te heshtja. Heshtja që të mëson se çdo gje ka stinën e vet.

Krijuesi është një qenie e vetmuar, të themi është një Noe, brenda arkës së të cilit janë ngarkuar gjithë gjallesat dhe farërat, që duhet të shkarkohen në një truall dhe kohë të sigurt mbijetese.

Ju keni bërë një jetë në dy fusha që kërkojnë përdorim krejt të ndryshëm të fjalës: poezia kërkon shumëkuptimësi, ndërsa diplomacia kërkon saktësi dhe kontroll. A e kanë ndihmuar apo dëmtuar njëra-tjetrën këto dy gjuhë?

Poezia dhe diplomacia kanë shumë gjera të përbashkëta. Të dyja përsosen përmes heshtjes së brendshme dhe të jashme. Të dyja duan që të jetosh dhe ecësh me gjuhë të kafshur. Krijohen me shumë mund dhe pak fjalë. Rriten në heshtje dhe shfaqen në kohën e pjekjes së tyre të plotë. Përndryshe dështojnë dhe humbasin funksionin dhe misionin e vet.

Çdo punë që kryen njeriu, çdo njohje është e dobishme për krijimtarinë. Ajo bëhet e dëmshme vetëm kur të merr shumë kohë dhe ka shumë rutinë.

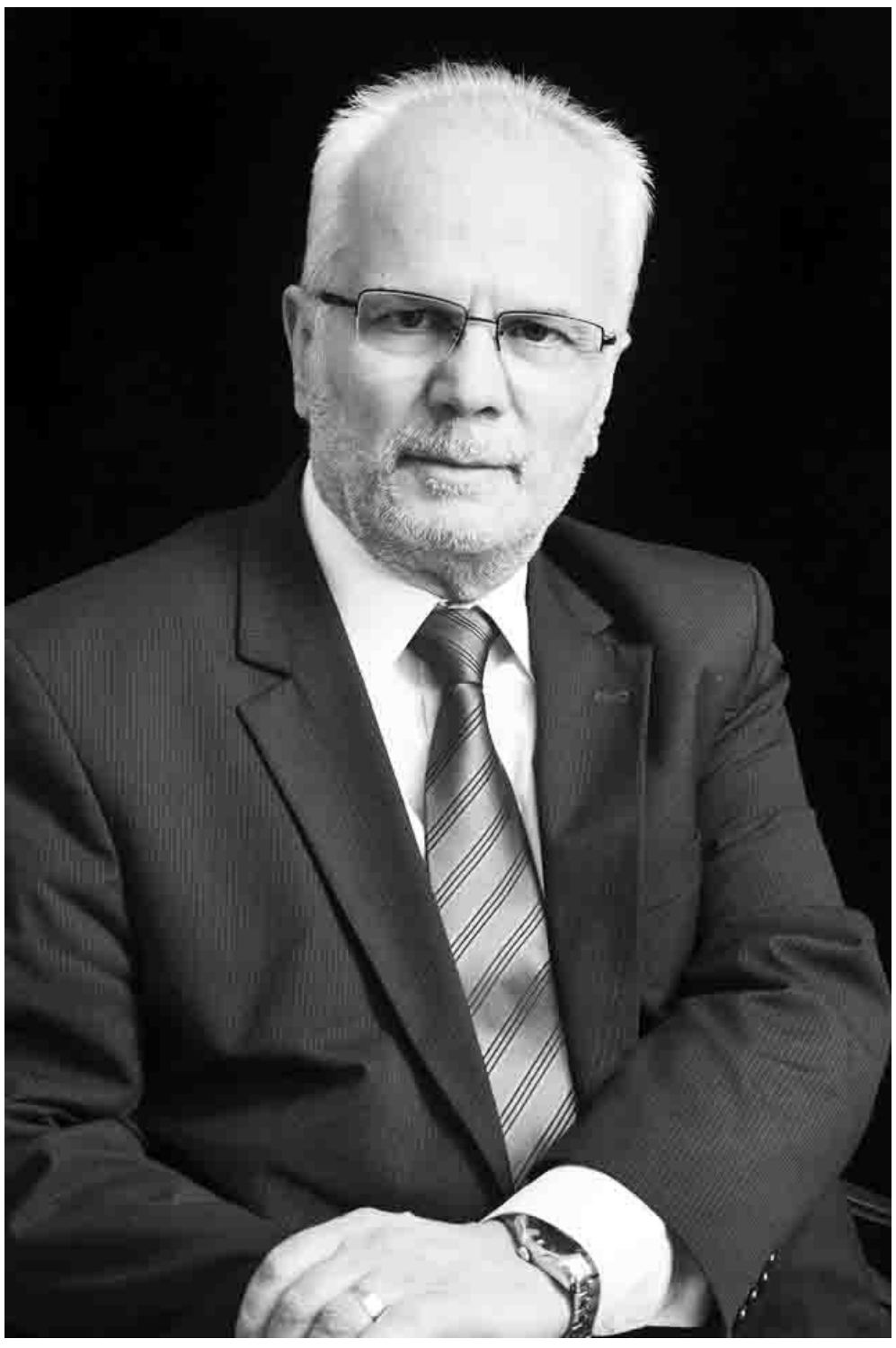

Keni qenë gazetar, botues, poet dhe diplomat. Cila prej këtyre jetëve ju ka mësuar më shumë për njeriun dhe cila ju ka mësuar më shumë për fjalën?

Të gjitha më kanë mësuar shumë. Edhe për njeriun, edhe për fjalën. Më shumë se me pjesën e tyre të bukur e të ndritshme, me pjesën e tyre të shëmtuar dhe të errët. Mbase bukuria dhe drita, mbijetojnë dhe kërkohen kaq shumë, për shkak se janë të rrethuara prej shëmtisë dhe errësirës.

Në poezinë tuaj fjala shfaqet shpesh si dëshmi, shenjë, madje si amanet. Çfarë mund të bëjë ende fjala poetike në një kohë kur gjuha publike konsumohet kaq shpejt?

E kam shprehur edhe diku tjetër. Poezia është edhe pema, edhe fruti, edhe fara. Ajo duhet të bëhet bukë dhe të të ushqejë kur je i urritur, të bëhet zjarr dhe të të ngrohë kur je i mardhur, të bëhet hije dhe të të freskojë kur je i zhurritur. Dhe nëse ti je një tokë e plleshme, e gatshme që do të rritësh bimën e krijimit, poezia e mirë duhet të bëhet edhe fara për këtë tokë. Bashkë me pikturën dhe muzikën, poezia është një fe e përbotshme dhe e përjetshme.

Keni thënë se Fije bari e Whitman-it është libri juaj më i dashur dhe se i riktheheni prej dekadash. Çfarë i ka mbetur Whitman-it brenda poezisë suaj, edhe aty ku nuk duket?

Unë jam një praktikant dhe besimtar i fesë poetike. Mes librave "të shenjtë", mbi të cilët ngrihet ky besim, pavarësisht se adhuroj shumë poetë, unë kam zgjedhur Biblën dhe Kuranin tim, që është Walt Whitman! Prej këtij profeti unë kam mësuar se bota është e madhe, për shkak të gjërave të vogla; se ajo është e fuqishme, për shkak të delikatesës së saj; se ajo rritet e zbukurohet me ëndrra dhe me frymë; se në të ka vend për të gjitha e të gjithë; se mirësia dhe mëshira janë forcë dhe jo dobësi; se "*.. gjersa dielli s'të përzë, as unë s'të përzë….*'.

Poezia juaj ka kaluar përmes dy sistemeve shoqërore dhe dy mënyrave radikalisht të ndryshme të jetës kulturore shqiptare. Çfarë ishte më e vështirë për poetin: kufizimi i dikurshëm apo zhurma dhe tepria e sotme?

Më ndjeni, por më duhet ta them. Është një diskutim i gjatë dhe shterpë diskutimi i letërsisë si pjesë e sistemeve politike. Sigurisht sistemet politike ushtrojnë trysni mbi letërsinë dhe artin, ashtu siç

ushtrojnë edhe mbi çdo qenie njerëzore që frymon nën hijen e tyre. Si qenie shoqërore, të gjithë i paguajmë haraç diktaturës dhe lirisë sonë. Mbasi shpëtoi prej mallkimit të realizmit socialist, tani letërsia dhe arti ynë po vuajnë pasojat e realizmit demokratik. Metodat letrare politike, janë si pasqyrat. Të gjitha kanë pasaktësitë dhe deformimet e tyre të qëllimshme. Krijuesit e vërtete, sa kohë janë të bindur që nuk janë të verbër, e shohin botën me sytë e vet dhe jo me pasqyra. Për këtë arsye, letërsia e mirë është bërë në çdo kohë, në liri apo në pranga, pa kompromis. Dhe po ashtu, për këtë arsye skarcitetet letrare vijojnë të rriten prej të gjithë atyre, që e shohin botën përmes pasqyrave e thierzave politike. Mbasi politika ka një tharm të përkohshëm, ndërsa letërsia e njëmendtë ka një tharm të përjetshëm.

Ju keni thënë dikur se librin "Të gjallë dhe të vdekur", po të kishte qëndruar edhe më gjatë "në sepete", ndoshta do ta kishit bërë edhe më të mirë. Kur e kupton një poet se një poezi duhet lënë më në fund e lirë dhe nuk duhet prekur më?

Kjo është një gjë që poeti nuk e kupton kurrë. Ai e ndjen. Pasi ne raport me poezine, krijuesi eshte si prindi. Janë të shumta arsyet dhe receptorët e ndjesisë. Në shumë raste, poeti mendon se krijimi i tij mund të përsoset dhe arrin ta përsosë pjellën e vet. Por në shumë raste të tjera, ai kupton se tendenca e përsosjes nuk pajtohet me poezinë që ka lindur e papërsosur dhe duhet të jetojë si e tillë. Në këto raste, puna për përsosjen rrezikon të kthehet në një masakrim dhe sajim prej Frankelshtajni.

Në librin "Të gjallë dhe të vdekur" ka kohë që nuk mund të lëviz asnjë presje, me vetëndjerjen e sigurt, që çdo operacion do e dëmtojë atë.

Çfarë marrëdhënieje keni sot me Çorrajn, me atë vend që e keni quajtur "rrënjët e mia"? A bëhet vendlindja më reale apo më e trilluar sa më shumë largohemi prej saj?

Në rininë time, kisha për Çorrajn një dashuri shkëlqyese e fëshfëritëse, dashuri që ka ngelur e gdhendur te poezia "Në Çorraj prej kohesh s'kam qenë". Unë isha i vogël dhe Çorraj ishte i madh. I jepnim njeri-tjetrit shumë dashuri. Tani që jam në kapërcyell të moshës, unë jam rritur, ndërsa Çorraj është ronitur, kam për të ndjesinë që përcillet te poezia "Shumë qenkam rritur"". Ai nuk më ka pritur dot kaq vite larg dhe shumë gjëra, objekte, kujtime e njerëz të dashur, tani nuk janë më. Pavarësisht prej kësaj, vendlindja mbetet gjithmonë reale dhe e shenjtë, madje edhe kur heq shpirt, edhe kur nuk na ofron dot më asgjë.

Dhe pas një çmimi që quhet "Një jetë për kulturën", pyetja ndoshta është e pashmangshme: çfarë mbetet ende për t'u shkruar? Cili është libri që Ilirian Zhupa e di se ekziston, por ende nuk ia ka dhënë lexuesit?

Në tavolinën time të punës, në gjumin dhe zgjimin tim, zgjohet dhe fle një libër i cili mezi çpret rastin të më shpëtojë nga duart. Në pirgjet e letrave janë me qindra poezi, mijëra vargje, figura, metafora e imazhe, që ma bëjnë dhe prishin këtë libër. Herë më duket se jam shumë afër, e herë kam frikë se jam shumë larg publikimit të tij. Veç një gjë e ndjej në mënyrë të sigurt. Dalëngadalë, libri po fiton mbi mua.

Poeti shqiptar Ilirian Zhupa, merr Çmimin ndërkombëtar "Una vita per la cultura", në Reggio Calabria, në Itali.

Fondacioni Rhegium Julii e ka zanafillën e tij si Circolo Culturale Rhegium Julii në vitin 1968 në Reggio Calabria, Itali. Ky organizëm është mjaft i njohur në Itali, për ndarjen e çmimeve prestigjoze letrare dhe promovimin e kulturës mesdhetare, europiane e botërore.

Çmimi "Una vita per la cultura" ("Një jetë për kulturën") të Circolo Culturale Rhegium Julii, në Reggio Calabria, eshtë një nga vlerësimet më të veçanta të këtij institucioni kulturor dhe sot mban emrin "Premio Internazionale Giuseppe Casile – Una vita per la cultura", në nderim të themeluesit dhe presidentit historik të Rhegium Julii, Giuseppe Casile. Nuk është një çmim vetëm letrar për një libër të caktuar. Ai i jepet një personaliteti që ka kaluar një pjesë të rëndësishme të jetës në shërbim të kulturës, përmes letërsisë, poezisë, studimeve historike, kritikës, arsimit, përhapjes së trashëgimisë kulturore apo dialogut ndërkombëtar. Fituesit e çmimit ndërkombëtar : "Una vita per la cultura", në historinë gati 60 vjeçare të këtij fondacioni, sipas "Albo d'oro"-s zyrtare, në listën zyrtare të Rhegium Julii, janë: José Manuel de Vasconcelos – Portugali; Kieu Bich Hau – Vietnam; Sylvestre Clancier – Francë; Muriel Augry Merlino – Francë; Valeriu Stancu – Rumani; Maria Festa – Itali; Domenico Minuto – Itali; Antonino Denisi – Itali Kjo listë zyrtare është veçanërisht interesante, sepse tregon që ky çmimi ka marrë një dimension ndërkombëtar.

Në vitin 2026 u akorduan dy çmime letrare ndërkombëtare për poetin, eseistin, gazetarin dhe diplomatin shqiptar Ilirian Zhupa dhe poetin uruguajano-spanjoll Julio Cesar Pavanetti Gutierrez.

Një hollësi interesante Giuseppe Casile është shumë i lidhur me vetë filozofinë e këtij çmimi. Ai ishte një nga themeluesit e Rhegium Julii në vitin 1968 dhe për afro pesë dekada punoi për ta bërë Reggio Calabrian një pikë takimi kulturor. Pas vdekjes së Giuseppe Castiles, çmimi mori emrin e tij.

31 gushti 2026, ishte një ngjarje e veçantë në Reggio Calabria. Çmimi letrar ndërkombëtar Rhegium Julii, "Një jetë për kulturën" iu dorëzua autorit shqiptar Ilirian Zhupa nga presidenti i fondacionit, poeti i bashkëkohor, z. Giuseppe Bova dhe nga autoritetet më të larta të qeverisjes vendore e kulturore. Në vijim aktorja e mirënjohur Cinzia Messina recitoi në italisht poezite "Ëndërr për duart e tua" dhe "Shumë qenkam rritur", të cilat u lexuan nga autori edhe ne shqip. Impakti i poezive qe i jashtëzakonshëm në një arenë të mbushur me rreth 500 të ftuar.

Autori dha një intervistë në RAI Tv dhe aktiviteti u pasqyrua gjerësisht nga "Gazzeta del Sud", "l'Altravoce il Quotidiano", "Calabria" etj.

Në vijim te aktivitetit, poeti Ilirian Zhupa mbajti fjalën e mëposhtme:

Fjala përshëndetëse e poetit Ilirian Zhupa, me rastin e marrjes së çmimit "Një jetë për kulturën":

Të nderuar autoritete vendore dhe përfaqësues të Institucioneve kulturore dhe artistike,

Të nderuar drejtues të Circolo Culturale Rhegium Julii,

Të dashur miq,

Kam një emocion të veçantë dhe mirënjohje të madhe për të gjithë ju. Ndjehem shumë i shpërblyer duke marë çmimin "Një jetë për kulturën". Kam marë shumë çmime në Shqipërinë time dhe në disa shtete larg dhe afër saj. Po ky çmim ka një kuptim e kumbim të jashtëzakonshëm kur merret në Reggio Calabria, pra në Itali. Në vendin e fjalës poetike e filozofike që ka magjepsur e vazhdon të magjepsë botën; të tingullit e notave muzikore magjike që e kanë përkundur atë; të shijes perfekte që e ka zbukuruar dhe fisnikëruar qenien njerëzore. Në vendin e etërve dhe bijve të medhenj të poezisë, filozofisë, muzikës, modës e gatimit. Në vendin e Dantes, Vivaldit, Pirandelos, Kampanelles, Verdit, Montales, Quasimodos, Ungaretit, Paveses, Merinit, Ecos, Maffias e dhjetra e qindra të tjerëve me veprat e të cilëve jemi rritur e përndritur.

Ne shqiptarët kemi marë e dhënë shumë me Italinë. Pavarësisht se midis ka qenë e është deti. Në kufijtë tanë tokësorë ballkanikë, kemi ndërtuar historikisht mure për tu mbrojtur; në kufijtë tanë detarë e mesdhetarë, kemi ndërtuar gjithmonë ura

dhe kemi hapur gjithmonë porta e porte për të përparuar. Në çaste humbjesh e dëshpërimi, kemi kapërcyer detet për të ardhur e mbijetuar në perëndim. Në kohë mundësish dhe ëndrrash, sërish stacioni i parë ka qenë Italia. Që nga arbëreshët e hershëm e gjer te emigrantët e ditëve tona.

Një nga poetët tanë më të mëdhenj të Rilindjes Kombëtare, arbëreshi Jeronim De Rada, lindi, jetoi e shkroi poezinë e tij të mrekullueshme në Macchia Albanese në San Demetro Corone. Në brigjet tuaja, arbëreshët u ndihmuan të shpëtojnë jo vetëm jetën dhe familjet e tyre. Ata shpëtuam doket, zakonet, veshjen dhe fjalën e bukur shqipe. Ndërsa brezi i sotëm i emigranteve është integruar aq mirë në Itali dhe janë bërë jo vetëm bujq e ndërtues të zotë, por edhe mjeshtra, punëtorë të pazëvendësueshëm, mjekë, inxhinierë e biznesmenë të suksesshëm.

Për të gjitha sa thashë më sipër, e kam dashur dhe e dua Italinë. Për nderin që më bëtë sot, duke më dhënë kurorën Una vita per la cultura, ju falenderoj të gjithëve, po në mënyrë të veçantë falenderoj Fondacionin Rhegium Julli, dhe Presidentin e këtij fondacioni, poetin e mirënjohur, publikuar pak kohë më parë edhe në shqip, Z. Giuseppe Bova.

Grazie mille, grazie di cuore!

Poezitë që u interpretuan dhe lexuan në publik.

ENDËRR PËR DUART E TUA

Nuk përqafohemi më,
S'shikohemi.
Po duart e tua, e dashura ime,
M'u ulën mbi flokë si mjegulla.

Duart e tua paskan mbetur te unë,
Si hiri i zjarreve në shpella.

Nuk përqafohemi më,
Mallohemi.
Po duart e tua, e dashura ime,
Rrjedhin brigjeve e lugjeve të fytyrës sime,
Si shirat e vjeshtës përzënë nga era.

Duart e tua paskan mbetur te unë,
Si rrënjët e pemëve të shkulura në dhera.

Nuk përqafohemi më,
Harrohemi.
Po duart e tua, e dashura ime,
Humbasin si ujërat.
Hyjnë nën lëkurë dhe bëjnë rrëmujë atje brenda...

Një jetë të tërë,
Pres të dalin prej meje duart e tua,
Të më qetësojnë mua.

SHUMË QENKAM RRITUR

-Prisni të rritem! – dikur u kam thënë,
Barit në oborr dhe maces së larme,
Maces së larme dhe pjergullës së madhe,
Pjergullës së madhe dhe vajzës së rritur,
Vajzës së rritur dhe foshnjës së mitur,
Foshnjës së mitur dhe shiut të dendur,
Shiut të dendur dhe pleqve një shekull,
Pleqve një shekull dhe portës së hekurt,
-Prisni të rritem! – dikur u kam thënë.

Me kohë shkrova vjersha dhe historira,
Për pleqtë e përjetshëm dhe vajzat e mira,
Shkova t'i gjeja dhe u trondita.

Të rritesha unë ata s'paskan pritur!
Bari është tharë dhe macja ka ngordhur,
Macja ka ngordhur dhe pjergulla është lodhur,
Pjergulla është lodhur dhe vajzat janë thinjur,
Vajzat janë thinjur dhe foshnjat janë rritur,
Foshnjat janë rritur dhe shiu ka heshtur,
Shiu ka heshtur dhe pleqtë kanë vdekur,
Pleqtë kanë vdekur dhe porta është ndryshkur,
Shumë qenkam rritur dhe dot s'më kanë pritur!

Ngadalë paskan shkuar dhe befas jam zgjuar
Duke lënë ca shenja dëshire dhe punë,
Me të cilat do të flasin fëmijtë dhe miqtë
Kur të mos jem unë.

Xhevat Beqaraj, "Nën qiellin e fëmijërisë", botoi OMBRA GVG", Tiranë, 2026

KUJTIMET E POETIT XHEVAT BEQARAJ

Nga Xhevat Syla

Xhevat Beqaraj, poeti ynë i mrekullueshëm për fëmijë, është autor i dhjetëra përmbledhjeve me poezi e poema, të shkruara përgjatë afro shtatëdhjetë vjetëve. Është njëri nga emrat më të dashur dhe më të respektuar e të vlerësuar në poezinë tonë për fëmijë.

Që nga mesi i viteve '60 e deri në vitin 2025 lexuesit i janë gëzuar çdo libri të tij të ri. Mirëpoi, përkundër kësaj, ai nuk u angazhua që këto gëzime të lexuesve të ishin të shpeshta. Shkroi dhe botoi, siç thuhet, rrallë e për mallë. Mirëpo, kur shkruante, shkruante. Në libra nuk përfshinte krijime të pasitura mirë në sitën e tij të mëndafshtë dhe kjo pati bërë që të pritej me gëzim çdo libër i tij i ri. Në përmbledhjet e tij me poezi për fëmijë gjenim të trajtuara tema e motive të ndryshme, personazhe të ndryshme nga jeta, nga bota e njerëzve, e shtazëve e shpendëve, deri tek insektet më të imëta, ngjarje e rrëfime interesante, të padëgjuara më parë, të dhëna me një gjuhë e art tejet të pastër.

Kështu u përjetua nga lexuesi poeti Xhevat Beqararj që me librat e tij të parë.

Përveçse me librat me poezi ai na gëzoi edhe me përmbledhjet me përralla, të cilat i përzgjodhi nga krijimtaria letrare botërore për fëmijë ("Pse hëna s'ka fustan?" dhe "Tigri i vogël në çajnik") dhe ia dhuroi lexuesit tonë me shprehjen e tij tejet të bukur dhe tejet tërheqëse.

Ishim mësuar, prandaj, të pritnim nga Xhevat Beqaraj vetëm krijime në vargje (vjersha e poema) dhe jo krijime në prozë. Njihej dhe çmohej, siç e theksuam, si njëri nga poetët tanë të mirëfilltë dhe më të mirë për fëmijë. Shokë i kishte më të mirët, si Odhise Grillon, Bedri Dedjen, Adelina Mamaqin, Skënder Haskon, Ramadan Pasmaçiun, Tasim Gjokutajn e të tjerë, që krijonin në Shqipëri, apo edhe Rexhep Hoxhën, Mark Krasniqin, Vehbi Kikajn, Rifat Kukajn, Rrahman Dedajn, Qamil Batallin, Adem Gajtanin, Agim Devën, Ymer Elshanin, Fejzi Bojkun e të tjerë, të cilët krijonin në Kosovë dhe në trevat e tjera shqiptare në ish Jugosllavi.

Jam njëri nga lexuesit që iu gëzua çdo libri të ri të Xhevat Beqarajt, njëri nga ata që e pati fort për zemër pothuajse çdo krijim të tij për fëmijë; njëri nga ata që e deshi krijimtarinë e tij që nga fillimet dhe që atë dashuri më vonë e shpërfaqi në një libër të tërë ("Harmonika e atdheut", 2005).

Bukurinë e poezisë për fëmijë të Xhevat Beqarajt e kisha vërejtur qysh në librat e parë që ishin botuar edhe në Prishtinë, e që si lektyrë shkollore i lexonim me kënaqësi, si "Kam një harmonikë" dhe "Natën e mirë". Vargjet e këtyre librave më kishin ngelur në zemër që nga fëmijëria. I kujtoja shpesh, e edhe i rilexoja. Me vite nuk më kishin rënë në dorë libra të tij të tjerë. Ndaj u gëzova shumë kur në Takimin e shkrimtarëve për fëmijë të Ballkanit, të organizuar nga Shpresa Vreto, kryetare e IBBIT në Shqipëri, në nëntor të vitit 2000, në Tiranë, në një pauzë të punimeve erdhi të na vzitojë poeti Xhevat Beqaraj. Nuk më kishte rastisur ta takoja më parë, ndaj qe një gëzim jashtëzakonisht i madh imi takimi dhe njohja me të. Mbase edhe e kisha shprehur, apo ma kishte lexuar Xhevat Beqaraj gëzimin, por të nesërmen ai erdhi prapë në ambientet ku mbanim takimin dhe m'i kishte sjellur të gjithë librat e tij, si dhe dy numra të revistës për fëmijë "Pionieri" ku më ishin botuar dikur dy vjersha të mia, të cilat as i kisha parë, as kisha njohuri se më ishin botuar. Në mesin atyre librave, më të rinj ishin "Nuk qeshin të gjithë", "Çuditë e Eneidës", "Era vizaton", dhe "Pse hëna s'ka fustan".

Ai zarf me librat në të më qe dhuratë tejet e çmueshme. Më gëzoi shumë. Në çantën me gjërat personale, me të cilën u ktheva nga Tirana në Prishtinë, ai zarf më ishte gjëja më me vlerë. Ndaj sapo u ktheva në shtëpi, i vendosa ata libra pranë kompjuterit në tavolinën time të punës. Nisa t'i lexoj, ngadalë e me kujdes, duke m'u dhimbsur ta harxhoja shpejt kënaqësinë që ndieja.

Kjo bëri që t'i largoja nga tavolina disa libra të tjerë me të cilët po merresha dhe për disa ditë me radhë, në shtëpi e në punë, t'ju jepem vetëm librave të Xhevat Beqarajt.

Kështu u shkrua libri "Harmonika e atdheut" (Faik Konica, Prishtinë, 2005).

Ndërkohë, pak vite pas botimit të këtij libri, poeti Xhevat Beqaraj, nga viti në vit, na gëzoi edhe me libra të tjerë të rinj me poezi e poema për fëmijë, si "Rruazat e vesës", "Me një dallëndyshe" dhe "Kaposhi kthehet në kotec". M'u kthyen gëzimet e dikurshme, si fëmijë. I lexova me shumë kënaqësi secilin nga këta libra, duke mbajtur edhe shënime dhe në fund, prapë, shpërfaqa përshtypjet e mia, kënaqësinë estetike në një shkrim, të cilin ndërkohë vendosa të njëjtin t'ia bashkoja librit "Harmonika e atdheut".

Pikërisht në kohën kur mendoja të ribotoja librin "Harmonika e atdheut" edhe me këtë shkrim shtesë, nga familja e Xhevatit, por edhe nga botuesi i tij "Ombra GVG", u informova se ishte përgatitur për shtyp edhe një libër i ri i Xhevat Beqarajt, lënë në dorëshkrim. Një libër, siç thoshin, ditar apo libër kujtimesh, i cili më bëri shumë kureshtar, sa më dukej larg të prisja ta kem të botuar.

Në fund të qershorit të vitit 2026, me një mesazh në telefon, u informova nga biri i Xhevat Beqarajt, Indriti, se kishte dalur nga shtypi libri me kujtimet e babait të tij dhe se priste të takoheshim për të ma dhuruar.

Indritin e falënderova për informatën e gëzueshme dhe i premtova se ditët në vijim, kur do të jem me pushime në Durrës, do të shkoj në Tiranë për t'u takuar dhe për ta marrë librin.

Ditën e dhjetë korrikut 2026, me shumë vapë, në Tiranë u takova me Indritin dhe me nënën e tij, shkrimtaren Fatmira Beqaraj, si dhe me mikun tonë të përbashkët e shumë të dashur, Xhevdet Shehun. Bëmë një ndenjë të mirë në një kafene, ku ishin edhe disa miq të Xhevatit dhe të Xhevdetit, si Faslli Canaj, Jorgo Qirko, Luftar Binjaku, Namik Veliaj dhe Bajram Mane. Bashkë evokuam kujtime të bukura për mikun dhe shkrimtarin tonë të adhuruar Xhevat Beqaraj.

Me këtë rast pranova dhuratë librin më të ri të Xhevat Beqarajt "Nën qiellin e fëmijërisë". Në fillim të librit që m'u dhurua Indriti kishte shkruar: "Xhevat Sylës, mikut të shtrenjtë të babait tim", nënshkruar nga ai. Botues Ombra GVG, shtëpia në të cilin ishte i angazhuar me punë Xhevat Beqaraj pas pensionimit. Tek impresiumi emri i Fatmira Beqarajt, mbledhëse dhe përgatitëse e këtyre shkrimeve dhe emri i të birit të Xhevat Beqrarajt, Indritit, redaktor. Libër me 355 faqe, përgatitur bukur artistikisht, me pamjen dhe vëllimin që ta mbushë dorën dhe shpirtin.

Dhe, çfarë na sjell ky libër më i ri i Xhevat Beqarajt, i ruajtur, i përgatitur dhe i botuar nga më të dashurit e tij, i cili na vjen shumë më ndryshe nga librat me të cilët na kishte gëzuar për të gjallë të tij?

"Nën qiellin e fëmijërisë" është libër në prozë i poetit Xhevat Beqaraj, libër i shkruar gjatë jetës së tij, me kujtimet kryesisht nga fëmijëria e rinia, libër në prozë i një poeti të mrekullueshëm, i një mjeshtri të vargnimit, një ligjërim që është poezia vetë.

Poetët, sidomos ata që shquhen për krijimtari cilësore, jo të vëllimshme, si puna e Xhevat Beqarajt dhe e disa kolegëve të tij, janë krijues që e duan, e njohin dhe e shkruajnë bukur letërsinë. Ata sikur jetojnë për artin letrar. Shkruajnë poezi, por edhe lexojnë letërsi të mirë në përgjithësi. Kur provojnë ndonjëherë të dalin nga orbita e tyre krijuese dijnë të na mahnitin me

vlerat që krijojnë. Njësoj mund të thuhet dhe të argumentohet kjo edhe me disa prozatorë tanë të njohur të cilët ndonjëherë kanë shkruar edhe poezi. Arti është art dhe artisti është artist. Vehbi Kikaj, ta zëmë, ishte poet i shkelqyeshëm për fëmijë, por ai njëherësh ishte edhe autor i disa tregimeve të cilat bashkë me poezitë e të njëjtës temë apo motiv na vijnë si proza të bukura poetike. Ai, madje, ka shkruar edhe një roman të shkelqyeshëm për fëmijë, i cili me një temë dhe me një prosede të ri na vjen si një vlerë e veçantë pas romanit përrallë "Lugjet e verdha" të Rexhep Hoxhës, romanit tonë të parë të mirëfilltë për fëmijë. E kujtoj githnjë me dashuri kënaqësinë dhe ngazëllimin që ndiente Vahbi Kikaj, kur fliste për këtë roman në kohën kur sapo e kishte shkruar. Me një rast, pata kënaqësinë të më fliste edhe mua, atëbotë një dashamirës i letërsisë që po bënte hapat e parë në krijimtari letrare. "Sarajet e bardha" erdhi si roman i një talenti të rrallë letrar.

Xhevat Beqaraj, për afro shtatëdhjetë vite krijimtarie letrare nuk na dhuroi ndonjë tregim për fëmijë. Nuk shkroi as roman për fëmijë. Ai gjithë jetën shkroi poezi për fëmijë. Ishte poet, të cilit i hiqej kapela edhe nga lexuesit edhe nga kolegët shkrimtarë, edhe nga kritika letrare.

Mirëpo ai, duke patur dashuri të veçantë për fjalën e bukur artistike, gjatë gjithë jetës, në heshtje, kishte shkruar edhe kujtimet në të cilat përshkruan fëmijërinë, jetën në rrethanat e atëhershme, njerëzit e amientit të vet.

Në këto shkrime ai është i lirë, shkrimtar që shkruan si ia dikton zemra. Si gjithnjë, i drejtohet lexuesit të kultivuar, atij që e do dhe e kupton letërsinë dhe artin letrar. Pra në këto shkrime ai nuk komunikon me miqtë e tij të përjetshëm, fëmijët. I drejtohet lexuesit në përgjithësi, atij që do art letrar. Shpalos kujtime nga jeta e tij, që nga fëmijëria e rinia. Në fakt, libri "Nën qiellin e fëmijërisë" është një rrëfim poetik për jetën e një talenti, për rrugëtimin e tij në kushte e rrethana të vështira, për ecjen e tij të pandalshme.

Në parathënien e këtij libri, Xhevdet Shehu, publicisti dhe shkrimtari i njohur, miku i ngushtë i autorit, që në fillim, bashkë me dronë dhe ngurrimin të shkruaj për librin e mikut të tij, shtron edhe dilemat që do t'i ketë pasur vetë, por që mendon se do t'i kenë edhe studiuesit lidhur me kategorizimin e shkrimit - memuaristikë, letërsi artistike, biografi..., duke ndarë shumë shpejt dhe qartë mendimin e vet: "Në të vërtetë, ky është roman. Roman i jetës së autorit që e ka skalitur atë me durim gjatë gjithë jetës së tij,"

Është thënë shumë herë e nga shumë kush se vepra e autorit, në një mënyrë, shpërfaq edhe vetë jetën e tij. Kjo del të jetë e saktë në shumë raste. Por a do të mund të vlejë kjo edhe për një shkrimtar që gjithë jetën e tij është marrë vetëm me poezi për fëmijë, me synimin e vazhdueshëm që fëmijëve t'u ofrojë art të mirëfilltë letrar, nëpërmjet të cilit do t'i mësojë, edukojë dhe argëtojë ata. Në këto raste kjo do të jetë vështirë e mundur. Përshkrimet, personazhet, mesazhet ofrojnë diçka, mbase shpirtin e autorit, por jo edhe jetën e tij. Pra, vepra flet diçka, por kureshtja e lexuesit do të ngelë përherë e ndezur të mësojë më shumë për jetën, rrugëtimin jetësor të shkrimtarit. Madje, mungesa e këtij informacioni mund të ngelë një dëshirë e përjetshme, shpeshherë e papërmbushur, edhe e vetë shkrimtarit.

Në këto raste shkrimtarët zgjedhin një formë më të përshtatshme për të ofruar të dhëna për jetën e tyre, për rrugën që kanë bërë, për kënaqësitë dhe vështirësitë që i kanë pasur. Zgjedhja më e rëndomtë për të përmbushur këtë kureshtje të lexuesit dhe për ta liruar veten nga ky peng është shkrimi autobiografik, rrëfimi i jetës me të mirat e të këqijat e saj. Dikush këtë e bën edhe nëpërmjet një interviste me dikë apo me vetveten, dikush, pra, nëpërmjet shkrimit të autobiografisë, por dikush edhe nëpërmjet personazhit që mund të jetë vetë ai apo që është vetë ai.

Edhe Xhevat Beqaraj, duke qenë një shkrimtarë i përkushtruar në vokacionin e tij, nuk do të ketë qenë indiferent ndaj nevojës dhe dëshirës së këtillë të brendshme. Duke lexuar libra të shkrimtarëve të njohur kombëtar e botërorë, ai do të ketë ndier nevojë të komunikojë edhe me lexuesin e rritur, kolegun e tij, të shkruaj edhe për të, ashtu si ai di. Ndaj tema më e afërt dhe më e preferueshme për këtë lloj shkrimi do t'i ketë qenë jeta e vet, kujtimet që nga fëmijëria, apo kryekëput fëmijëria, duke thirrur në ndihmë kujtesën për gjithë atë që i ka ngelur në mendje dhe në zemër.

Si poet i spikatur për fëmijë, në rrëfimet e tij në prozë, në këtë libër, ai bën fjalë për fëmijërinë e vet, për lidhjen me njerëzit dhe me ambientet, për rrugën nëpër të cilën ka ecur me përpjetat dhe tatëpjetat e saj, për lojërat, për prindërit, shokët e shoqet dhe për të gjithë ata me të cilët e ka lidhur jeta në kontekstin e caktuar shoqëror, ekonomik e kulturor.

Por, kur do t'i ketë shkruar Xhevat Beqaraj këto rrëfime, pyet veten miku tij i shtrenjtë Xhevdet Shehu në parathënien e këtij libri, dhe përgjigjet: "Është tejet e vështirë të japësh një datë të saktë, një vit apo vend." Pasi pohon se sipas njohurive që kishte si mik i ngushtë i tij Xhevati nuk ka mbajtur ditar, vazhdon ta argumentojë njohurinë dhe bindjen e tij: "Si mund të mbante ditar ai kur përshkruan me aq shumë detaje fëmijërinë e tij kur ende nuk dinte shkrim e këndim? Por ai e ka bërë këtë duke dëshmuar se shkrimtarinë e kishte dhunti të lindur. Ai ishte një vëzhgues tejet i vëmendshëm dhe kishte një kujtesë fenomenale."

Rrëfimet e tij nuk janë shkrime ditore, as mujore as periodike,

Xhevat Beqaraj Xhevat Syla

siç do ta diktonte natyra e shkrimit të ditarit. Ato janë rrëfime me një stil të mrekullueshëm, të cilat rrjedhin natyrshëm, duke kapur sa më shumë detaje dhe duke përshkruar ngjarje dhe njerëz në mënyrë jashtëzakonisht autentike. Rrëfimi, në tërësi, është shalosje kujtimesh për jetën dhe ngjarjet, me përshkrime të bukura. Në të vërtetë, kujtimet flasin sikur jeta të ndodhte sot, me detajet më të imta, në një rrjedhë të pandalshme, me subjektin krijues ose pjesëmarrës i drejtprëdrejtë në to ose një vrojtues i vëmendshëm.

Gjuha është e qartë, tejet poetike, me shprehje figurative, të cilat e ëmbëlsojnë rrëfimin dhe e ngritin stilin ne nivel të lartë, duke të bërë të mos i ndahesh leximit më shumë se për përshkrimet e përmbajtjet intersante, për bukurinë e shprehjes poetike në prozë. Nuk është e rastit që Xhevdet Shehu, në parathënien e tij për librin, përveç se librin e cilëson roman, që në titull të shkrimit e cilëson atë edhe si "një poemë dashurie për vendlindjen, fëmijërinë dhe për njerëzit". Në këtë mënyrë, libri të ngel si një bukuri që detyrimisht e ruan t'ia shijosh edhe ndonjëherë tjetër së paku gjuhën si thesar dhe artin e përdorimit të saj si një vlerë e veçantë.

Poeti Xhevat Beqaraj, si edhe në gjithë krijimtarinë e tij letrare, edhe në këtë vepër të tij në prozë është poet. Kjo del, si nga strukturimi i tekstit, pra nga organizimi dhe rrjedha e rrëfimit, ashtu edhe nga përshkrimet e bukura të ambienteve, duke filluar nga lumi Vjosa që është një bukuri e rrallë e mjedisit, e për të vazhduar me bukurinë e vendlindjes së autorit dhe, posaçërisht, me lidhjen shpirtërore të tij me këto bukuri.

Proza hapet me qasjen e autorit Vjosës, lumë që përmbledh dhe i bën bashkë shumë kujtime të fëmijërisë: " I menduar e me hap të matur çapitem buzë teje. Ndjek këngën tënde, e cila më ka nanurisur që në hapat e mia të para.", duke iu kthyer kujtesës: " Vjosë, Vjosë! Edhe atëherë kështu ecje. E pastër dhe e turbullt. E qeshur dhe e zymtë. E qetë dhe zemërake, mospërfillëse ndaj ç'ndodhte rrotull teje. Gjithnjë kështu ke qenë.". Pra, që në fillim, nga këto fjali, lexuesi vëren qasjen e autorit jetës së shkuar, kthimin e tij në fëmijëri dhe shpalosjen e kujtimeve për të, edhe në rastet kur Vjosa çartej në stinën e vjeshtës e të dimrit, edhe atëherë kur bëhej "mikpritëse e bujare si vendlindja ime", duke shtuar "po Kuta është më e urtë, më e butë". Pra, që në këto fjali zbulohet personazhi i kësaj proze të gjatë, i këtij romani të jetës së autorit, ai që shpalos kujtimet e tij, poeti.

Kthimi i tij këtyre ambienteve është i ngrohtë, plot përmallim, dashuri e nostalgji, është një ripërtëritje e jetës së shkuar, një ngjallje e kujtimeve të pashlyeshme, të cilat do ta kenë shoqëruar atë gjatë gjithë jetës, që nga frymëzimet e para e deri në moshën kur kthehet aty, siç thotë, me "hap të matur", pra duke shikuar ku e vë këmbën e lodhur nga vitet dhe jeta. I ngazëllyer nga kujtimet e paharrueshme, shpërthen: "Ti, o fëmijëria ime, mbetesh stina më e bukur e jetës. Dhe më e pafajshmja. Edhe me prapësitë e tua, se edhe ato janë pjesë e moshës tënde,"

Dhe çfarë do të mund të pritej tjetër nga një poet që gjithë jetën ia kushtoi poezisë për fëmijë, duke dhënë vetëm xhevahire të cilat pushtuan dhe do të pushtojnë zemrat e aq shumë lexuesve? Dhe çfarë do të mund të pritte tjetër lexuesi i këtij poeti në këtë pjesë të jetëshkrimit të tij, përveçse shprehjen e bukur poetike që të mahnit dhe të bën për vete që në fjalitë e para, që të bën të mos i ndahesh leximit deri në fund?

Autori përshkruan vendlindjen e tij nëpër stinë me përshkrime të gjalla, me bukurinë dhe ashpërsinë që dinë të krijojnë ato. Kur vinte Pranvera, shkruan ai, "Qielli pastronte fytyrën prej reve. Kthjellohej. Kthellohej e dita mbushej me më shumë dritë. Dielli shfaqej i plotë e voziste i lirë nëpër kaltërsinë e pafund. Prej syrit të tij derdheshin rrëke rrezesh." Ndërkaq në verë, shkruan poeti: "Vapa nderej përreth si një mjegullnajë e hollë zagushie", kurse në vjeshtë "zogjtë mblidheshin në tufa e me thirrma malli largoheshin. Prapa linin fushën e pyllin në pikëllim." Në fëmjërinë e tij poeti kujton si në vjeshtën e vonë: "Në dhomë, me bërrylat mbështetur te parvazi i dritares më pëlqente të sodisja fushën e heshtur, mjegullën e lagur mbi korije, erën inatçore që zemërohej me retë endacake." Në përgjithësi, e posaçërisht në fëmijëri, secila stinë ka bukurinë e saj. Ato bukuri spikaten bukur në rrëfimin e Xhevat Beqarajt. Në dimër, kujton ai, "Me sytë që na shkëlqenin nga gëzimi, ndiqnim flokët e dëborës që binin e binin si flutura të lehta, tepër të lehta e, na gudulisnin fytyrën."

Do të ishte tepër i madh numri i pjesëve të teksteve me të cilat do të mund të ilustrohej poetika, pra bukuria e këtij shkrimi. Secili citim do të ishte më i mirë se tjetri, meqë teksti është plot e përplot fjali të diktuara nga ndjeshmëria e thellë, nga mendja e mprehtë, nga dija e fituar nga jeta, nga mësimet, nga dhuntia që karakterizon një artist të mirëfilltë të fjalës. Pra, i gjithë libri është një material që do t'i kënaqë lexuesit, ndërkaq studiuesve letrarë do t'u ofrojë aq shumë shembuj të shprehjes së bukur poetike.

I shkruar me një stil të rrjedhshëm, bukur, libri është i ndarë në nëntë rrëfime, të cilat përfshijnë momente apo etapa të caktuara të jetës që rrëfehet, të ndara në titujt: "Kur ishim të vegjël (që është një hyrje poetike në rrëfim), pastaj Muzg buzë lumit, Vendlindja, Shkollën e doja, Kulak, Librat, Përsëri në shkollë, Rikthimi, dhe Përpara pllakave të granilta". Secila prej këtyre pjesëve mund të rri edhe më vete, por së bashku bëjnë një tërësi që merr natyrën dhe formën e romanit që lexohet me një frymë. Nëpër këto pjesë përshkruhet jeta e poetit të ri, e atij që e donte shkollën dhe librat; e atij që kishte nisur edhe të thurte vargje, që ëndrronte të bëhej shkrimtar, si ata të cilëve ua lexonte dhe ua donte librat; e atij që e donte vendlindjen dhe lumin e saj, prindërit, që respektonte të gjithë njerëzit e rrethit në të cilin jetonte. Mirëpo në këtë rrugë ai has edhe në vështirësi të cilat nuk e ka lehtë t'i kuptojë. Posaçërisht e ka të vështirë të kuptojë trajtimin e babait dhe familjes së tij si kulakë, trajtim ky që do t'ia rëndojë jetën edhe vetë atij në rrugën e shkollimit dhe të hapave të parë në krijimtarinë letrare. Dhe, absurditetet e tilla të kohës sikur nuk kanë të ndalur. Ato do ta shoqërojnë edhe në periudha të mëvonshme të jetës dhe të punës. Rregulli i qarkullimit për "rifreskim" do ta ndajë atë edhe nga revista "Pionieri", meqë politika mendon se ai "do të ishte më i dobishëm në Librazhd se në revistën, të cilën e donte dhe e përmbushte shpirtërisht. Kudo, në të gjitha situatat që do të gjendet, personazhi i këtij romani, që është vetë shkrimtari, është një figurë e dashur, e drejtë, dashamirëse për të gjithë ata me të cilët e lidhë jeta.

Kujtimet e dhëna në këtë formë ndriçojnë jashtëzakonisht bukur, dhe me detaje të hollësishme, fëmijërinë dhe një pjesë të rinisë së shkrimtarit Xhevat Beqaraj. Kjo do të ketë qenë mbase edhe pjesa më interesante të cilën e ka përjetësuar ai në këto rrëfime, sado që kureshtja e lexuesit ngel e zgjuar edhe për pjesën tjetër të jetës, e cila do të jetë po ashtu interesante dhe nga paraqitja e së cilës do të mësonim me një vërtetësi të madhe edhe kontekstin historik, ekonomik e kulturor të një periudhe të rëndësishme të zhvillimeve të përgjithshme në Shqipëri. Informacionet dhe imazhet që do të marrë lexuesi nga shkrimet si këto do të jenë aq më me vlerë meqë vijnë nga një shkrimtar i njohur për kriteret e forta në punën e tij shkrimore dhe për mjeshtërinë e jashtëzakonshme për të rrëfyer bukur, qartë, sinqertë, me plot art.

Miku i ngushtë i Xhevat Beqarajt, Xhevdet Shehu, në parathënien e librit lë për të shpresuar se kujtimet e këti shkrimtari do të vazhdojnë. "Unë them, - shkruan ai, - se ky libër është vetëm pjesa e parë e jetës së Xhevatit. Sepse lexuesit e tij, dikur të vegjël, tashmë janë burra dhe gra të moshuar dhe duan të njohin Xhevatin, shkrimtarin e tyre të dashur, si u bë ai i tillë, cila është rruga që përshkoi, ku punoi, si i krijoi librat e tij, cilët ishin shokët dhe miqtë e tij... Këto mendoj dhe kam bindjen se do të përbëjne lëndën e një vëllimi të dytë dhe të domosdoshëm që unë pohoj se do të botohet në vijim, ndoshta jo shumë vonë."

Ne, lexuesit, mirëpresim çdo gjë të re, të pabotuar, që do të mund të na vijë nga pena e mprehtë e Xhevat Beqarajt.

SUKSESI I MADH I LIBRIT TË YPIT DHE DEBATI POLITIK NË SFOND

Tranzicioni shqiptar mes letërsisë, historisë dhe kujtesës

nga Guido Franzinetti
Studiues, Fondacioni Luigi Einaudi, Itali

Libri *Libera* (Të lirë) i Lea Ypit, mbërriti në Itali pas një suksesi të jashtëzakonshëm ndërkombëtar, të favorizuar pa dyshim edhe nga makina kolosale publicitare e Penguin-it, botuesit të veprës origjinale në anglisht. Janë parashikuar përkthime në njëzet gjuhë dhe libri ka korrur një sukses të merituar për cilësitë e veta letrare, sidomos në pjesën e parë, duke përfituar gjithashtu nga nostalgjia mjaft e përhapur për "kohët e mira" të Luftës së Ftohtë dhe të socializmit real.

Pjesa e parë e librit *Libera* është një rindërtim tejet i gjallë i kujtimeve të një vajze të vogël, lindur në Shqipërinë e vitit 1979 dhe, për rrjedhojë, e rritur gjatë viteve të fundit të regjimit komunist të krijuar nga Enver Hoxha më 1945. "Xhaxhi Enveri" vdiq më 1985, por sistemi komunist u shemb vetëm disa vjet më vonë, më 1991-1992.

Rrëfimi nis me një evokim autobiografik të autores nga fëmijëria, ndoshta edhe deri diku fryt i lirisë që të jep letërsia: në dhjetor të vitit 1990, në Durrës, Lea e vogël kapet pas statujës së Stalinit për t'u mbrojtur nga turma që thërret "Liri, demokraci!", për të zbuluar më pas se po ajo turmë ia kishte prerë kokën statujës. Dhe pikërisht në anën e Stalinit e kundër Titos ishte rreshtuar përfundimisht Shqipëria e Hoxhës më 1948, në kohën e përçarjes mes komunistëve jugosllavë dhe atyre sovjetikë.

Lea e vogël ishte, natyrisht, një ndjekëse besnike e sistemit, që dëshironte sinqerisht të dëshmonte se ishte një qytetare shembullore, që besonte vërtet tek ai dhe nuk ishte thjesht një konformiste e frikësuar. Prindërit e kishin mbështetur gjithmonë në këtë zgjedhje, edhe pse vajza mbetej disi e çoroditur nga gjuha plot nënkuptime me të cilën flisnin rregullisht për miq dhe të afërm, që shkonin për të studiuar në "universitete" misterioze pa emër, që "diplomoheshin" dhe ndonjëherë bëheshin "mësues".

E vetmja gjë që e bezdiste, ishte fakti se mbiemri i saj nga i ati ishte i njëjtë me atë të Xhafer Ypit, kryeministrit kolaboracionist në kohën e pushtimit fashist italian të vitit 1939. Por bëhej fjalë thjesht për një rastësi mbiemrash, siç u shpjegonte Lea shokëve të shkollës.

E gjithë kjo ngrehinë ideologjike, politike dhe shoqërore mori një të krisur të fortë që në dhjetorin fatal të vitit 1990, për të kulmuar me shembjen reale të shtetit socialist shqiptar në vitet 1991-1992, një ngjarje vërtet e veçantë në kuadrin e shembjes politike të sistemeve komuniste të Evropës Lindore gjatë viteve 1989-1991.

Lea e vogël zbuloi me këtë rast se Xhafer Ypi ishte në të vërtetë stërgjyshi i saj dhe se familja e saj ishte penalizuar gjithmonë për shkak të "biografive" të këqija të të parëve të saj, politikisht të papërshtatshëm, të cilët kishin kaluar vite në burgje ose në kampe pune, të ashtuquajturat "universitete". Zbulimi i këtyre të vërtetave shënoi një humbje të dhimbshme dhe të menjëhershme të pafajësisë së fëmijërisë.

Këtu përfundon pjesa e parë, që në vetvete përbën një hyrje të jashtëzakonshme për një roman formimi.

Pjesa e dytë paraqet një sfidë shumë më të ndërlikuar për autoren. Deri në këtë pikë, ajo mund të përvetësonte me të drejtë këndvështrimin e një fëmije; tani, me rrëfimin e viteve të adoleshencës, Lea arrin një moshë me vetëdije më të madhe, në një realitet ku siguritë e vjetra të fëmijërisë janë shembur. Del në pah një botë shumë më komplekse dhe kaotike. Për më tepër, është një botë e vështruar në retrospektivë nga Lea e rritur, tashmë studiuese e filozofisë politike.

Në regjimin e mëparshëm, shkruan ajo, "zinxhiri i përgjegjësisë ishte aq i ngatërruar, sa mund të kishte vetëm një palë. Të gjithë të tjerët ishin viktima. Të gjithë të mbijetuarit ishin fitimtarë. Në mungesë të fajtorëve, mbetej vetëm t'ua hidhje fajin ideve (...) Ishte revolucioni (...) kundër koncepteve".

E thënë kështu, duket si një revolucion i dalë drejtpërdrejt nga ndonjë ese e Jürgen Habermas-it. Në të vërtetë, ishte një proces shumë më kaotik dhe shpesh i dhunshëm, që arriti kulmin me luftën civile pas shembjes së skemave piramidale në vitin 1997. Ky ishte edhe viti kur Ypi u largua për në Itali.

Kujtimet e atyre viteve ndahen në një varg tablosh. Zgjedhjet e para demokratike (të fituara nga komunistët) dhe ato pasuese (të fituara nga ish-komunistët e shndërruar në antikomunistë). "Terapia e shokut" e zbatuar mbi çka kishte mbetur nga ekonomia; privatizimet, të kryera keq ose aspak. Një udhëtim në Athinë do ta bëjë Lean e re të zbulojë se për të udhëtuar nuk mjafton pasaporta: duhen edhe vizë dhe valutë e fortë.

Pastaj vijnë emigrimet shqiptare drejt Italisë dhe Greqisë: "Perëndimi e kishte kritikuar Lindjen për dekada me radhë për kufijtë e saj të mbyllur (...). Të arratisurit tanë dikur priteshin si heronj. Tani i trajtonin si kriminelë". Naiviteti i kulturës së importuar nga OJQ-të. Arroganca dhe thjeshtëzimet e konsulentëve të huaj të Bankës Botërore. Brutaliteti i "reformave strukturore" të nxitura prej këtyre konsulentëve, të cilat prekin drejtpërdrejt edhe atin e Leas, të emëruar administrator të portit të Durrësit.

Dhe, në fund, viti fatal 1997 dhe lufta civile. Libri mbyllet me vendimin e Leas për të shkuar në Itali për të studiuar filozofi, falë shitjes së pronave që iu kthyen familjes gjatë viteve nëntëdhjetë.

Përshkrimi i botës së parë me sytë e vajzës së vogël është i vërtetë. Siç ka vërejtur Ermal Hasimja, kjo kujtesë përkon me përvojën e pothuajse të gjithë shqiptarëve mbi dyzet vjeç. Bota e përshkruar në pjesën e dytë, përkundrazi, prek kujtesën e pothuajse të gjithë shqiptarëve të sotëm.

Por fjala e Leas së vogël nuk mjafton më. Në vitet 1991–1997, Ypi është pak më shumë se një vajzë (12–18 vjeç): tepër e re për të parë shumë prej ndryshimeve që po ndodhnin dhe shpesh edhe për t'i kuptuar ato. Për këtë arsye, libri ka ngjallur reagime shumë të përziera te publiku shqiptar, të paktën nga sa mund të lexohet në rrjetet sociale.

Nuk është e vështirë të kuptohet se pozita e një shqiptareje që është bërë profesoreshë në London School of Economics mund të ngjallë edhe ndonjë zili. Aq më tepër nëse kjo specialiste e filozofisë politike duket se ofron një tablo nostalgjike të regjimit të vjetër, për të mbërritur më pas në një kritikë të fortë të politikave neoliberale të viteve nëntëdhjetë.

Natyrisht, këndvështrimi i pjesës së parë nuk është aspak apologjetik, por thjesht pasqyrim i naivitetit të fëmijërisë. Në fund të fundit, familja e Leas ishte përndjekur prej kohësh për shkak të "biografive" të këqija të trashëguara. Dhe Lea nuk është një "vajzë Blloku", pra nuk është rritur në lagjen e Tiranës ku jetonte elita drejtuese komuniste; për këtë arsye është një autore që nuk mund të dyshohet për privilegje të këtij lloji. Megjithatë, në sytë e shumë shqiptarëve, vetë familja Ypi mund të duket më pak fatkeqe se shumë familje të tjera.

Jo të gjithë mbijetuan. Jo të gjithëve iu kthyen pronat e dikurshme. Jo të gjithë mundën të shkonin në Itali për të studiuar filozofi. Kjo nuk ia heq aspak meritën asaj që Lea arriti të ndërtonte në rrugëtimin e saj nga Durrësi në Londër; por ndihmon për ta vendosur historinë në kontekst.

Autorja i kushton shumë hapësirë reflektimeve mbi kategorinë e "lirisë", që ka qenë gjithmonë në qendër të debateve të filozofisë politike. Janë reflektime që përpiqen vazhdimisht të mbështeten te përvojat e individëve konkretë, në vend që të trajtojnë teorikisht dikotominë, sipas dallimit të Isaiah Berlin-it, midis lirisë "negative" (liria e individit për të mos qenë i detyruar të bëjë diçka) dhe lirisë "pozitive"

(mundësia për të bërë diçka). Megjithatë, Ypi anon në mënyrë të nënkuptuar drejt lirisë “pozitive” dhe pikërisht mbi këtë bazë formulon gjykimin e saj të prerë për neoliberalizmin.

Nuk është krejt e habitshme që disa komentues shqiptarë, përfshirë Hasimen, i kanë interpretuar argumentet e Ypit si pohim të një barazie midis mungesës së lirisë në sistemin e Hoxhës dhe asaj të sistemit të pastranzicionit: një lloj “ekuivalence morale”, siç thuhej gjatë Luftës së Ftohtë.

Ypi e merr seriozisht socializmin dhe nuk përdor ndarjen e leverdishme midis një socializmi “real” (të keq) dhe një socializmi “ideal” (të mirë, të përsosur sipas përkufizimit). Ajo e mbyll librin me kredon e saj: “Socializmi (...) është para së gjithash një teori e lirisë njerëzore, e mënyrës se si duhet menduar përparimi në histori, si duhet t’u përshtatemi rrethanave, por edhe të ngrihemi mbi to. Liria nuk sakrifikohet vetëm kur të tjerët na diktojnë çfarë të themi, ku të shkojmë, si të sillemi. Shtypëse janë edhe shoqëritë që pretendojnë se i ndihmojnë individët të realizojnë plotësisht potencialin e tyre, por refuzojnë të ndryshojnë strukturat që e bëjnë të pamundur këtë.”

Siç pranon edhe Hasimja, nga një libër me formë letrare nuk mund të pritet një argumentim tepër rigoroz. Ypi mund t’i drejtojë me të drejtë lexuesit te prodhimtaria e saj e gjerë akademike.

Ndoshta nevojitet njëfarë kontekstualizimi.

Shqipëria përbënte një rast unik, një “pikë zero” të tranzicioneve neoliberale, sepse pas prishjes me Bashkimin Sovjetik në vitin 1961 u izolua dora dorës nga të gjitha vendet e bllokut sovjetik dhe, në fund, edhe nga Kina e Maos.

Shembja e sistemit komunist shqiptar, në vitet 1991-1992, mori tiparet e një procesi të mirëfilltë revolucionar, jo të një prej atyre dorëzimeve paqësore që ndodhën në bllokun sovjetik, po të lëmë mënjanë ngjarjet rumune. Prandaj, “tranzicioni” mitik duhej të zbatohej në formën e tij të pastër, pa përgatitje, si në një laborator.

Rasti shqiptar nuk është i krahasueshëm me “tranzicionet” e tjera, por nuk është aspak e qartë nëse autorja është e vetëdijshme për këtë fakt.

Çfarë alternativash ekzistonin realisht menjëherë pas shembjes së sistemit komunist shqiptar?

Një kalim i qetë drejt një modeli socialdemokrat skandinav, të sigurt dhe qetësues? Pak e besueshme. Ekzistonte tashmë modeli kinez, sidomos pas ngjarjeve të Sheshit Tiananmen. Por ekzistonte edhe modeli i republikave sovjetike të Azisë Qendrore - Turkmenistani, Uzbekistani - ku aparati i vjetër u transferua në një rend të ri autokratik, pa u lënë shumë hapësirë sirenave neoliberale.

Siç thoshte Hamleti, ka më shumë gjëra në qiell e në tokë nga sa ëndërron filozofia politike.

Gazetarja polake Margo Rejmer ka mbledhur një varg dëshmish individuale, duke ofruar një panoramë shoqërore më të gjerë se ajo që paraqet Ypi.

Për ngjarjet mirëfilli politike të komunizmit dhe të “postkomunizmit” shqiptar, mbetet ende i dobishëm libri i vjetër i Miranda Vickers-it dhe James Pettifer-it. Të njëjtët autorë kanë përshkruar më pas edhe zhvillimet e mëtejshme. Ndërsa një pamje më konkrete e transformimeve postkomuniste të Shqipërisë gjendet në kërkimet në terren të Clarissa de Waal-it.

“Lamtumira e së keqes” e Kadaresë

Një rrëfim për Shqipërinë e djeshme dhe të sotme

Nga Anxhela Pashaj

Ndër autorë shqiptarë, Kadare është ndër të paktët që ka ditur se çfarë është e përjetshme, e përbotshme, andaj çdo vepër e tij do të arrijë të ketë lexues. Kështu ndodh edhe me novelën e tij “Lamtumira e së keqes”, e cila duhet lexuar krahas shumë leximeve të tjera, si një vepër që vë në qendër njeriun me egon e tij dhe etjen e pashtershme për pushtet. Njeriu, i kudondodhur do të ketë maninë të mbrojë apo më saktë mbajë me forcë gjithçka që e quan të vetën. Qofshin këta njerëz të zakonshëm, drejtues shteti apo sovranë (mbretër). E brenda gjithë këtyre qenieve digjet dëshira për pushtet. Pushteti është një lloj magjie që i jep atij, njeriut, një farë eksitimi, që e torturon sa herë i rrëshket prej duarve. Të qenit mbi të tjerët, të kontrolluarit të gjithçkaje që prek rrezen e shikimit, duhet ta bëjë njeriun të ndihet deri diku Zot. Duhet të jetë një farë përjetimi magjik.

Po më magjike është intriga e këtij njeriu të eksituar nga pushteti për ta ruajtur atë. Kur njeriu ndjen se po humbet pushtetin, nis të mendojë për lloj-lloj mënyrash se si ta mbajë qoftë edhe për pak kohë më shumë. Një ditë. Një vit. Pastaj një përjetësi. Historia flet për mbretër që kanë shkuar deri në fraticid. Ankthi i rrezikut të të humburit të pushtetit i ka kushtuar gjumin dhe mirëqënien mendore shumë njerëzve të lartë.

Duke njohur egon e njeriut të sëmurë prej pushtetit, Kadare sjell një rrëfim për mënyrën se si ankthi i të parit përcillet deri te qënia më e parëndësishme e sistemit. Si gjithkush nis të mendojë për ruajtjen e pushtetit të të madhit. Intrigat e njerëzve të mëdhenj e të pushtetshëm, dijetarëve, dhe vegjëlisë. Njeriu kthehet në vegël të pushtetit, nis të besojë se puna e tij ka shumë rëndësi brenda mishmashit politik. Ai jepet me forcë në errësirën e të madhit, për të bërë të mundur që pushteti i tij të vazhdojë me çdo kusht, duke përdorur forma dhe mënyra të ndryshme të pamendueshme prej mendjeve njerëzore.

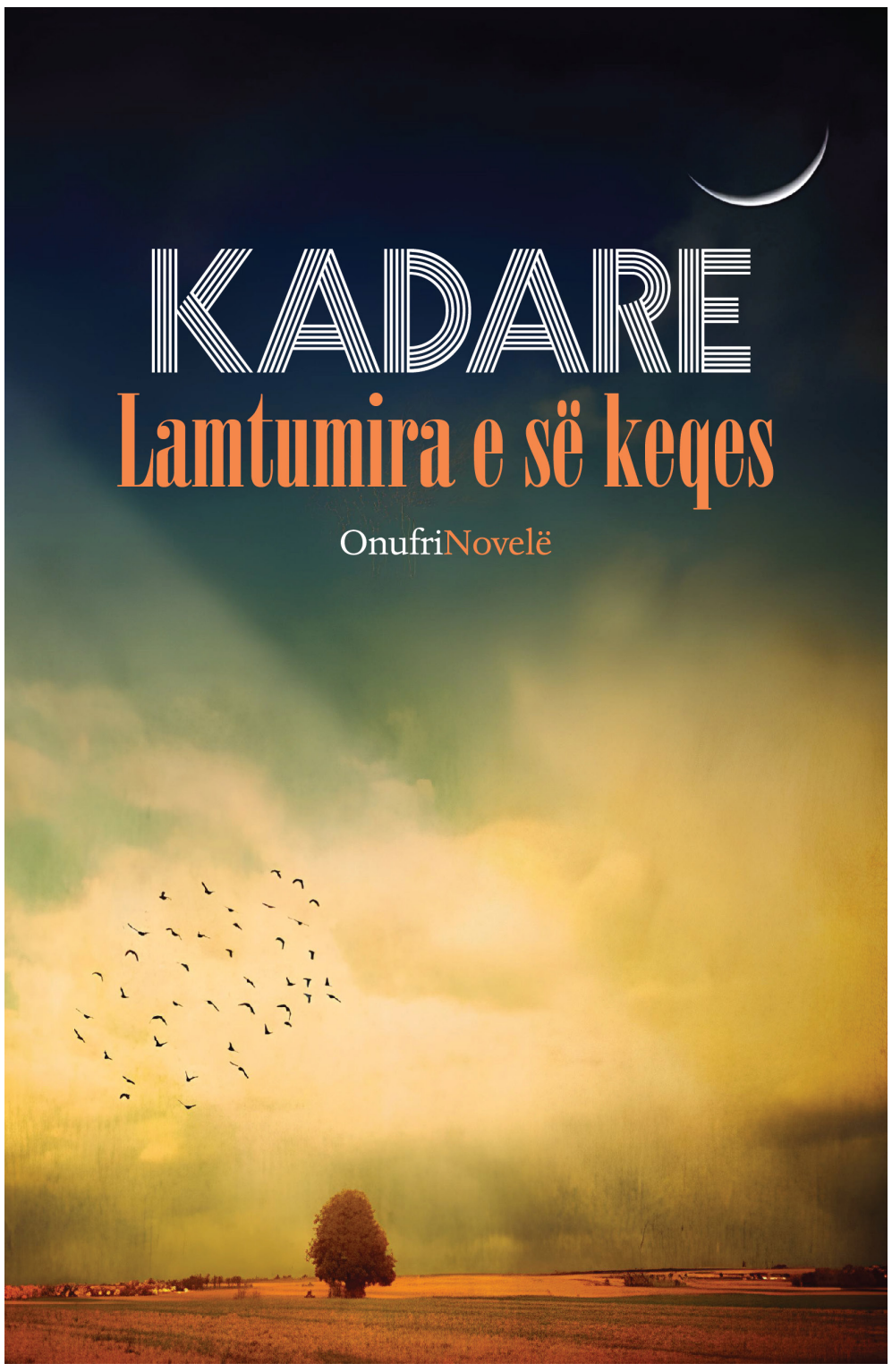

Në atë terr, nisin të gatuajnë planet për trashëgimin e pushtetit. Të një pushteti të tjetërsuar, të fshehtë, por që vazhdon të mbetet pushtet.

Në kohën kur Shqipëria kishte marrë rrugën e çlirimit prej Perandorisë Osmane, (sipas rrëfimit në novelë) inteligjenca e tyre mendonte se si të vazhdonte të kishte pushtet mbi Shqipërinë e çliruar. Si të vazhdonte të aziatikohej përfundimisht dhe me vullnet të lirë ky vend që herë pas here qe problematik për Portën e Lartë. Pra, Shqipëria sipas planit të hartuar prej tyre nuk do të mund t’i thoshte ndonjëherë lamtumirë të keqes osmane. Për ta bërë të mundur këtë, nisin dikë, një të zakonshëm drejt Shqipërisë, për të takuar Beqir Aliun, një qeveritar po pa rëndësi, e për t’i kallëzuar planin dhe nevojën që ka shteti i madh osman për gjetjen e Antikrishtit shqiptar. Ky Antikrisht do ta afrojë Shqipërinë me Portën e Lartë duke e larguar përfundimisht prej perëndimit. Kështu ankthi dhe pagjumësia e sulltanit i përcillet edhe Beqir Aliut të parëndësishëm. Pra, na jepet një sulltan që nuk dëshiron asesi të humbasë pushtetin e tij mbi shtetet e pushtuara ndër gjenerata e shekuj të tërë.

Kadare na sjellë lojën e madhe politike që zhvillohet në arenën ndërkombëtare. Në mungesë të marshimeve ushtarake në territore të huaja (shkak ligjet ndërkombëtare), shtetet, ata që i drejtojnë ato nisin të mendojnë për pushtime të llojeve të tjera. Pushtime të shekullit modern (gjuhësor, fetar, ekonomik, teknologjik etj). Këto pushtime shfrytëzojnë dobësitë jo vetëm të sistemeve politike, por edhe të njerëzve, veçanërisht të këtyre të fundit. Njeriu është zanafilla e gjithçkaje, andaj të gjithë rreken ta njohin sa më mirë natyrën e tij komplekse, e cila gjendet në çdo gjë që ai krijon. Në përgjithësi njeriu ja del të ndërtojë sa më shumë telashe për veten e tij, kështu veprojnë edhe shtetet e për këtë nuk mund të habitemi sepse drejtohen prej nesh, njerëzve.

Po krahas lojës së politikës në arenën ndërkombëtare, të fortit kundër të dobëtit, njeriut kundër njeriut, novela “Lamtumira e së keqes”, të nxit të heqësh një paralele tjetër, për një kohë tjetër, atë të regjimit diktatorial komunist në Shqipëri.

Kur sistemi nisi të shkërrmoqej, nuk do mend që e gjithë klasa komuniste mendonte për një mënyrë se si të vazhdonte të ishte në pushtet. Besnikët e regjimit të shkuar ishin të shumtë, ashtu siç ishin edhe të indoktrinuarit, të cilët besonin verbërisht në virtytshmërinë e diktaturës. Pikërisht këta të dytët mund t’u bëheshin një ndihmë e fuqishme të parëve.

Megjithatë, ajo çka ndodhi ishte më shumë ajo që Kadare parashikoi në këtë novelë. U gjend një Antikrisht, a disa. Këta Antikrishtë hoqën petkat e diktaturës për të veshur të demokracisë. E me këto petka të reja u ngjitën atje ku gjithnjë patën qenë, në majë dhe drejtuan përsëri, duke mbajtur për ligjëratë se i kishin dhënë fund diktaturës dhe tashmë mbretëronte demokracia. Të gjithë besuan se iu tha lamtumirë të keqes së parë. Një e keqe që Antikrishtët e varrosën afër sipërfaqes së tokës. Mjafton një gërvishtje fare e vogël që të zbulohet fataliteti i verbërisë së besimtarëve. Fatkeqësisht e keqja është ende e pranishme. Pikërisht këtë prani zbulon edhe “Lamtumira e së keqes”, një rrëfim për Shqipërinë e djeshme dhe të sotme, ku Kadare nuk heziton të na tregojë se asnjë të keqeje nuk i thuhet lamtumirë përgjithmonë, se ajo trashëgohet, ruhet prej atyre që i shohin interesin, e strukur, e tjetërsuar, ama aty mes nesh.

Roli i huazimeve në formësimin e gjuhës dhe kulturës moderne shqiptare

Nga Diana Kristo

Huazimi përbën një nga mekanizmat themelorë të zhvillimit të gjuhëve natyrore. Asnjë gjuhë nuk zhvillohet në izolim; kontaktet politike, ekonomike, kulturore dhe shoqërore ndërmjet popujve sjellin vazhdimisht shkëmbime gjuhësore, të cilat pasqyrohen kryesisht në pasurimin e fjalorit. Përmes huazimeve, gjuhët emërtojnë sende, dukuri dhe koncepte të reja, plotësojnë nevoja komunikimi dhe përshtaten me ndryshimet e vazhdueshme të jetës shoqërore. Për këtë arsye, huazimi nuk konsiderohet një shenjë varësie gjuhësore, por një proces i natyrshëm që shoqëron evolucionin e çdo gjuhe.

Sipas burimeve të hershme të mendimit gjuhësor, kjo dukuri ishte vërejtur qysh në Antikitet. Marcus Terentius Varros ishte i pari që trajtoi çështje themelore të gramatikës dhe të etimologjisë së latinishtes në veprën *De Lingua Latina*, ku vuri në dukje se gjuhët përvetësojnë fjalë nga njëra-tjetra, dhe se edhe latinishtja ishte pasuruar me elemente të mara nga popujt fqinj, veçanërisht nga greqishtja. Kuintiliani gjithashtu e konsideronte huazimin një proces të natyrshëm të zhvillimit dhe pasurimit gjuhësor. Më vonë, Dante Alighieri, në traktatin *De vulgari eloquentia (Mbi ligjërimin në gjuhën popullore)*, vuri re se gjuhët vernakulare janë në ndryshim të vazhdueshëm dhe zhvillohen edhe nën ndikimin e kohës, të hapësirës dhe të kontakteve me bashkësi të tjera gjuhësore.

Studimi shkencor i huazimeve mori formë të mirëfilltë gjatë shekullit XIX, me lindjen e gjuhësisë historiko-krahasuese. Studiuesit filluan të dallonin më qartë fjalët e trashëguara nga ato të huazuara dhe të shqyrtonin rolin e kontakteve ndërgjuhësore në evolucionin e gjuhëve. Kjo qasje hapi rrugën për studimin sistematik të mekanizmave të huazimit, të përshtatjes fonetike, morfologjike e semantike si dhe të integrimit të elementeve të huaja në sistemin e gjuhës pritëse.

Një rol themelor në zhvillimin e kësaj fushe pati Hugo Schuchardt, i cili argumentoi se kontaktet dhe ndërthurrjet ndërmjet gjuhëve përbëjnë një nga forcat kryesore të ndryshimit gjuhësor, duke kundërshtuar pikëpamjen se evolucioni i gjuhëve shpjegohet vetëm nëpërmjet trashëgimisë së tyre gjenetike. Për këtë arsye, ai konsiderohet gjerësisht një nga themeluesit e gjuhësisë së kontakteve.

Studimi i huazimeve u zhvillua më tej nga Leonard Bloomfieldi, Einar Haugeni dhe Uriel Weinreichu. Bloomfieldi trajtoi llojet kryesore të huazimit në veprën *Language* (1933), ndërsa Haugeni, në studimin *The Analysis of Linguistic Borrowing* (1950), propozoi një klasifikim që përfshinte huazimet e drejtpërdrejta, format e përziera, kalket dhe huazimet semantike. Me veprën *Languages in Contact* (1953), Weinreichu hodhi bazat e gjuhësisë moderne të kontakteve, duke e trajtuar dukurinë nga këndvështrimi strukturor, psikologjik dhe shoqëror.

Punimet e këtyre studiuesve e zgjeruan trajtimin e huazimeve përtej analizës etimologjike, duke përfshirë edhe mekanizmat, kushtet dhe pasojat e kontakteve ndërgjuhësore. Ato treguan se huazimet nuk janë dukuri të rastësishme, por dëshmi të rëndësishme për historinë e marrëdhënieve dhe të ndikimeve të ndërsjella ndërmjet gjuhëve dhe kulturave.

Këto qasje teorike gjetën zbatim edhe në albanologji, ku studimi i huazimeve leksikore u bë një nga drejtimet kryesore të kërkimeve mbi historinë e shqipes. Themelet e etimologjisë shkencore shqiptare u hodhën nga Gustav Meyeri, i cili, në veprën *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache* (*Fjalor etimologjik i gjuhës shqipe*, 1891), analizoi sistematikisht prejardhjen e një pjese të madhe të leksikut të shqipes dhe përcaktoi burimet kryesore të shumë huazimeve. Megjithëse disa prej përfundimeve të tij u rishikuan nga studimet e mëvonshme, vepra mbetet një pikënisje themelore për kërkimet etimologjike të shqipes.

Mbi këtë bazë, Norbert Jokl, një nga figurat themelore të albanologjisë moderne, e zhvilloi më tej kërkimin etimologjik përmes veprës *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen* (*Studime gjuhësore dhe historiko-kulturore në fushën e shqipes*, 1923) dhe një vargu studimesh historiko-gjuhësore, ku saktësoi prejardhjen e shumë njësive leksikore, thelloi studimin e huazimeve dhe të marrëdhënieve të shqipes me gjuhët fqinje dhe e vendosi etimologjinë shqiptare mbi baza më të qëndrueshme historike e krahasuese.

Këtë traditë e ngriti në një nivel të ri Eqrem Çabej me veprën shumëvëllimëshe *Studime etimologjike në fushë të shqipes*. Ai analizoi prejardhjen dhe kronologjinë e elementeve leksikore, si dhe rrugët e depërtimit të huazimeve në gjuhën shqipe, duke treguar se shtresat e ndryshme të leksikut pasqyrojnë periudhat e njëpasnjëshme të kontakteve të shqiptarëve me popujt fqinj dhe me qytetërimet e tjera.

Kjo traditë kërkimore u pasurua më tej nga Shaban Demiraj, Kolec Topalli e gjuhëtarë të tjerë. Në studimin *Gjuhësi ballkanike* (1994), Shaban Demiraj thekson se jo çdo ngjashmëri ndërmjet gjuhëve të Ballkanit është domosdoshmërisht rezultat i huazimit ose i ndikimit të një gjuhe mbi tjetrën, prandaj dhe gjatë shqyrtimit diakronik të çdo ballkanizmi nuk duhet përjashtuar edhe mundësia e zhvillimit paralel (sinkronik) të tipareve të përbashkëta, si pasojë e kushteve të ngjashme historike e kulturore. Ndërkaq Kolec Topalli, në *Fjalorin etimologjik të gjuhës shqipe* (2017), rivlerësoi dhe saktësoi prejardhjen, kronologjinë dhe rrugët e depërtimit të një numri të madh huazimesh. Veprat e këtyre studiuesve përbëjnë sot pika themelore referimi për kërkimet mbi historinë e leksikut të shqipes.

Huazimet pasqyrojnë historinë kulturore të një populli dhe marrëdhëniet e tij me qytetërime të ndryshme. Edhe pasurimi i leksikut të shqipes është rezultat i një procesi të gjatë, gjatë të cilit natyra dhe intensiteti i ndikimeve kanë ndryshuar sipas rrethanave historike, politike, ekonomike, fetare dhe kulturore. Këto ndikime kanë krijuar shtresa kronologjike të dallueshme, të cilat dëshmojnë njëkohësisht zhvillimin e gjuhës dhe kontaktet e shqiptarëve me botën mesdhetare, ballkanike dhe evropiane. Aftësia për t'i përvetësuar dhe përshtatur elementet e huaja sipas sistemit të vet e ka ndihmuar shqipen të zgjerojë leksikun dhe mundësitë e saj shprehëse, duke e bërë atë një gjuhë të pasur, funksionale dhe të aftë për t'iu përgjigjur nevojave të shoqërisë bashkëkohore.

Në vijim do të paraqitet, në mënyrë divulgative dhe të kuptueshme për një rreth më të gjerë lexuesish, ndikimi që kanë ushtruar, sipas rendit kronologjik, greqishtja, latinishtja, gjuhët sllave, turqishtja osmane, italishtja, frëngjishtja, rusishtja dhe anglishtja në pasurimin e leksikut të gjuhës shqipe.

Ndikimi i greqishtes

Kontaktet ndërmjet shqiptarëve dhe grekëve përbëjnë një nga marrëdhëniet më të hershme dhe të vazhdueshme në historinë e Ballkanit. Duke analizuar huazimet greke në shqipe, Eqrem Çabei thekson se marrëdhëniet ndërmjet dy popujve shtrihen në një periudhë shumë të gjatë historike, e cila "shkon që prej kohëve prehistorike e gjer sot e kësaj dite... Një gjë mbetet e sigurt: shqiptarët dhe grekët kanë më se 3000 vjet që janë fqinj në këtë pjesë të Evropës. Dhe shqipja ka pasur lidhje të paprera e intensive me greqishten, lidhje që rrjedhin nga afërsia gjeografike dhe nga marrëdhëniet midis dy popujve".

Për pasojë, gjuha shqipe përvetësoi një numër të konsiderueshëm fjalësh që lidhen me jetën fetare, administratën, kulturën dhe, në periudha më të vona, me terminologjinë shkencore e arsimore. Studiuesit dallojnë tri shtresa kryesore të ndikimit grek në shqipe: (1) huazimet e hershme nga greqishtja e lashtë, (2) huazimet nga greqishtja bizantine dhe mesjetare, dhe (3) huazimet e reja ose fjalët me origjinë greke që kanë hyrë në shqipe nëpërmjet gjuhëve të tjera evropiane.

Shtresa e hershme

Shtresa më e hershme e ndikimit grek lidhet me marrëdhëniet e ilirëve me botën helene, veçanërisht me kolonitë e themeluara përgjatë brigjeve të Adriatikut dhe Jonit, si Apolonia, Buthroti, Dyrrahu dhe Oriku. Të dhënat arkeologjike e historike dëshmojnë shkëmbime të zhvilluara tregtare dhe kulturore, të cilat lanë gjurmë edhe në gjuhë. Kësaj periudhe i përkasin kryesisht emërtime bimësh dhe prodhimesh bujqësore, si *presh, lakër, qershi* dhe *pjepër*, si dhe veglash pune, si *drapër* dhe *mokër*. Të përshtatura fonetikisht dhe, në disa raste, semantikisht gjatë shekujve, këto fjalë dëshmojnë shkëmbimin e mallrave, të teknikave të prodhimit dhe të përvojave të jetës së përditshme.

Prania e institucioneve dhe e praktikave kulturore helene në këto koloni lejon të mendohet se në trevat ilire mund të ketë qarkulluar edhe një terminologji e lidhur me teatrin, letërsinë dhe jetën intelektuale. Megjithatë, mungojnë provat gjuhësore që fjalët e sotme shqipe *teatër, komedi* dhe *tragjedi* të konsiderohen vazhdime të drejtpërdrejta të huazimeve të Antikitetit. Ato shpjegohen më bindshëm si terma ndërkombëtarë të hyrë në periudha të mëvonshme përmes latinishtes ose gjuhëve moderne evropiane. Mundësia e ekzistencës së një shtrese më të hershme, tashmë të zhdukur, mbetet një hipotezë historike, e cila meriton shqyrtim të mëtejshëm në dritën e të dhënave historike, arkeologjike dhe etimologjike.

Shtresa bizantine

Sipas Eqrem Çabejt, *"Bizanti, i cili ka bashkuar në vetvete në një tërësi të pandarë helenizmin me krishterimin e me botën orientale, ka ushtruar një ndikim të njëllojtë mbi popujt e Gadishullit Ballkanik në fushën social-ekonomike, kulturore e fetare" (Studime Gjuhësore Vol. III,* Botim i Rilindjes, Prishtinë, *1976)*. Në këtë kuadër duhet parë edhe ndikimi i greqishtes bizantine mbi shqipen. Kjo shtresë lidhet ngushtë me përhapjen e krishterimit lindor, organizimin e Kishës Ortodokse dhe veprimtarinë kulturore e administrative të Perandorisë Bizantine. Gjatë Mesjetës, greqishtja bizantine u bë një nga gjuhët kryesore të liturgjisë, administratës kishtare dhe kulturës së shkruar, duke ushtruar një ndikim të ndjeshëm në pasurimin e leksikut të shqipes.

Me sferën kulturore dhe fetare bizantine lidhen terma si *episkop, ikonë, manastir, mitropolit* dhe *parajsë*, si dhe disa ndërtime të krijuara sipas modeleve greke, ndër të cilat përmenden *vë kurorë* dhe *ujë i bekuar*. Një pjesë e kësaj terminologjie ka hyrë drejtpërdrejt nga greqishtja mesjetare, ndërsa fjalë të tjera me prejardhje të fundit greke mund të jenë ndërmjetësuar nga latinishtja ose të jenë përvetësuar si terma diturorë në periudha më të vona. Prandaj, fjalë si *ungjill, engjëll, murg* dhe *pagëzim* nuk duhen paraqitur pa dallim si huazime të drejtpërdrejta bizantine, ndonëse i përkasin terminologjisë së krishterë dhe lidhen historikisht me të njëjtin univers kulturor.

Gjatë përdorimit shumëshekullor, shumë prej këtyre fjalëve iu përshtatën sistemit fonetik dhe morfologjik të shqipes dhe u bënë pjesë e qëndrueshme e leksikut të saj. Prania e tyre dëshmon ndikimin kulturor, fetar dhe shpirtëror që ushtroi qytetërimi bizantin në trevat shqiptare, si edhe lidhjet e vazhdueshme të shqiptarëve me botën lindore të krishterë.

Huazimet e reja

Një shtresë e tretë përbëhet nga fjalë me origjinë greke që kanë hyrë në shqipe jo nga kontaktet e drejtpërdrejta me greqishten, por kryesisht nëpërmjet latinishtes dhe gjuhëve moderne evropiane, veçanërisht italishtes, frëngjishtes anglishtes dhe, në raste më të kufizuara, gjermanishtes. Ato u përvetësuan kryesisht gjatë shekujve XIX dhe XX, krahas zhvillimit të arsimit, të shkencës dhe të

institucioneve moderne.

Kësaj shtrese i përkasin terma të filozofisë, të shkencave shoqërore dhe të shkencave të natyrës, si filozofi, demokraci, matematikë, gjeografi, histori, biologji, teknologji, astronomi, telefon, mikroskop dhe enciklopedi. Disa prej tyre janë fjalë të greqishtes së lashtë, ndërsa të tjera janë krijime ndërkombëtare më të vona, të formuara me tema dhe elemente fjalëformuese greke.

Të shumtë janë edhe termat e mjekësisë dhe të disiplinave të lidhura me të, si *anatomi, diagnozë, terapi, epidemi, farmaci, psikologji, neurologji, kardiologji, ortopedi, fiziologji, patologji, pediatri dhe kirurgji*. Nëpërmjet përdorimit të gjerë në arsimin dhe në ligjërimin profesional, këto fjalë janë integruar në sistemin leksikor dhe gramatikor të shqipes.

Në tërësi, ndikimi i greqishtes përbën një nga shtresat më të hershme dhe më të qëndrueshme të pasurimit historik e terminologjik të shqipes.

Romanizimi i Ballkanit dhe ndikimi i latinishtes (shek. II p.e.s. – VI e.s.)

Një nga periudhat më vendimtare në historinë e gjuhës shqipe lidhet me romanizimin e Ballkanit gjatë sundimit të Perandorisë Romake. Kontakti i pandërprerë për rreth tetë shekuj me latinishten ushtroi një ndikim të thellë në zhvillimin e proto-shqipes dhe të shqipes së hershme, duke lënë gjurmë jo vetëm në leksik e në frazeologji, por edhe në zhvillimin fonetik, ndërtimin morfologjik e sintaksor, në strukturën e përgjithshme të gjuhës. Ky proces shënon një nga etapat themelore në formimin e shqipes si gjuhë më vete brenda familjes indoevropiane.

Ndryshe nga shtresat e mëvonshme të huazimeve, ndikimi i latinishtes nuk u kufizua në përvetësimin e disa fjalëve të veçuara. Ai u zhvillua në kuadrin e një shndërrimi të gjerë politik, ekonomik, shoqëror dhe kulturor, që solli mënyra të reja organizimi dhe koncepte të reja në administratë, drejtësi, jetën qytetare, tregti dhe, më vonë, në përhapjen e krishterimit. Për rrjedhojë, një pjesë e konsiderueshme e fjalorit me prejardhje latine u integrua në sistemin e shqipes dhe u bë pjesë e pandashme e saj.

Studimet e Eqrem Çabejt, Shaban Demirajt, Norbert Joklit, Eric Hampit dhe të albanologëve të tjerë kanë treguar se elementi latin përbën një nga shtresat më të hershme, më të gjera dhe më të integruara të huazimeve historike në shqipe. Sipas inventarëve të ndryshëm etimologjikë, në gjuhën shqipe dallohen të paktën rreth 600 leksema bazë, që lidhen me etimone latine, pa përfshirë fjalët e formuara më pas prej tyre me mjetet fjalëformuese të shqipes. Numri i tyre, shtrirja në fusha të ndryshme të jetës dhe integrimi i thellë fonetik e gramatikor dëshmojnë hershmërinë dhe intensitetin e kontakteve të folësve të protoshqipes me botën romake.

Pavarësisht nga kohëzgjatja dhe thellësia e këtij ndikimi, shqipja nuk u romanizua plotësisht dhe nuk u shndërrua në një gjuhë romane. Ajo ruajti tiparet e veta themelore, ndërsa elementet latine i përvetësoi dhe i përshtati sipas ligjeve të zhvillimit të saj të brendshëm. Këtë e tregojnë shndërrime të tilla si lat. *amicus* → shq. *mik*, *inimicus* → *armik*, *civitas* → *qytet*, *lex, legis* → *ligj*, *scribere* → *shkruaj* dhe *cantare* → *këndoj*. Për gjuhëtarët, këto fjalë kanë vlerën e dokumenteve historike, sepse ndryshimet fonetike që kanë pësuar ndihmojnë në përcaktimin e kohës së huazimit dhe në rindërtimin e fazave të hershme të shqipes, për të cilat mungojnë burimet e shkruara.

Ndër huazimet më të hershme dhe më të qëndrueshme nga latinishtja bëjnë pjesë shumë fjalë të jetës së përditshme, lidhur me trupin e njeriut, familjen, banesën, veglat, marrëdhëniet shoqërore dhe ndarjen e kohës. Në këtë grup hyjnë fjalë si *kokë, faqe, fytyrë, shëndet, mik, armik, prind, njerk, kunat, mashkull, femër, mjek, armë, luftë, shkallë, mur, verë, pranverë, mars, prill, maj, gusht, e martë, e mërkurë, e shtunë*. Përdorimi i vazhdueshëm dhe integrimi i plotë i tyre tregojnë se ato janë bërë pjesë e fondit themelor të shqipes.

Romanizimi ndikoi edhe në terminologjinë e administrimit, të së drejtës dhe të jetës publike. Fjalë si *ligj, dëshmoj* dhe *kuvend* pasqyrojnë depërtimin e koncepteve që lidheshin me organizimin juridik dhe administrativ romak. Ndërkaq, marrëdhëniet ekonomike dhe tregtare sollën fjalë si *monedhë, arkë, peshë* dhe *port*, të lidhura me qarkullimin monetar, matjen, transportin dhe ruajtjen e mallrave.

Një vend të rëndësishëm zë terminologjia e krishterë me burim latin. Në këtë grup përfshihen fjalë si *prift, djall, mëkat, meshë, altar, apostull, psalm* dhe *pagëzim*. Disa prej tyre kanë prejardhje të fundit greke, por mendohet se kanë hyrë në shqipe nëpërmjet latinishtes kishtare. Tiparet e tyre fonetike dëshmojnë për një përvetësim të hershëm, përpara ndarjes së plotë ndërmjet traditës së krishterë perëndimore dhe asaj lindore në trevat shqiptare.

Ndikimi latin vërehet gjithashtu në fushën e shkrimit, të arsimit dhe kulturës, siç dëshmojnë fjalë të tilla si *letër, libër, shkollë, shkruaj* dhe *këndoj*. Kjo shtresë duhet dalluar nga terminologjia ndërkombëtare me bazë greke ose latine, si *gramatikë, bibliotekë* dhe *filozofi*, e cila u përvetësua nga shqipja në periudha shumë më të vona nëpërmjet gjuhëve moderne evropiane.

Integrimi i huazimeve latine shihet jo vetëm në përshtatjen e tyre fonetike dhe gramatikore, por edhe në aftësinë për të krijuar familje të reja fjalësh brenda shqipes. Nga *shkruaj* janë formuar *shkrim, shkrimtar, i shkruar* dhe *rishkruaj*; nga *ligj*, fjalët *ligjor, ligjshmëri, ligjvënës* dhe *ligjëroj*; ndërsa nga *mjek*, format *mjekoj, mjekim* dhe *mjekësi*. Në këtë mënyrë, elementet e marra nga latinishtja nuk mbetën një shtresë e jashtme e fjalorit, por u bënë prodhuese dhe morën pjesë në zhvillimin e mëtejshëm të shqipes.

Ndikimi i gjuhëve sllave

Kontaktet e shqiptarëve me popujt sllavë nisën pas vendosjes së tyre në Gadishullin Ballkanik, rreth shekujve VI–VII, dhe vijuan me intensitet të ndryshëm gjatë Mesjetës e në periudhat e mëvonshme. Fqinjësia, bashkëjetesa dhe marrëdhëniet ekonomike e shoqërore krijuan kushte për shkëmbime të vazhdueshme gjuhësore e kulturore. Siç shkruan Eqrem Çabej, *"elementi sllav përfshin sfera të ndryshme të veprimtarisë së njeriut, si fushën e kulturës materiale, ashtu dhe atë të jetës sociale e juridike"* (Studime gjuhësore, Vëll. III).

Për qëllimet e këtij shkrimi, ndikimet e ardhura nga serbishtja, maqedonishtja, bullgarishtja dhe gjuhë të tjera të afërta përmblidhen nën emërtimin e përgjithshëm *gjuhët sllave*, pa u ndalur në përcaktimin e gjuhës dhënëse për çdo fjalë. Gjurmët e këtyre kontakteve ruhen më qartë në leksik dhe në toponimi, por shfaqen edhe në disa të folme krahinore dhe në traditat folklorike.

Huazimet sllave përfshijnë fusha të ndryshme të kulturës materiale dhe të organizimit shoqëror, veçanërisht bujqësinë, blegtorinë, peshkimin, zejet, banesën, veglat e punës, florën dhe faunën. Kësaj shtrese i përkasin fjalë si *oborr, kosh, kosë, lopatë, kovë, kyç, çekan, grazhd, stan, kastravec, nevojë, gjobë, zakon* dhe *krahinë*. Shumë prej tyre janë përhapur në mbarë shqipen dhe përdoren sot pa u perceptuar si fjalë të huaja. Ato janë përshtatur me sistemin fonetik e gramatikor të gjuhës dhe kanë krijuar edhe fjalë të reja, si *zakonshëm, zakonisht, i pazakontë, nevojtar* dhe *i nevojshëm*. Kjo aftësi fjalëformuese tregon se huazimet nuk kanë mbetur elemente të jashtme, por janë bërë pjesë vepruese e shqipes.

Në krahinat ku kontaktet me gjuhët sllave kanë qenë më të dendura, veçanërisht në Kosovë dhe në viset kufitare, ndeshen edhe huazime më të vona dhe me përdorim kryesisht krahinor, si *vozit* dhe *vullkanizer*. Çabej vëren se aty shfaqen edhe ndikime të kufizuara në strukturën gramatikore. Të tilla janë si *ai do të shkon* në vend të *ai do të shkojë*, dhe *jam shkue* në vend të *kam shkue*. Shtrirja jo e njëtrajtshme e këtyre fjalëve tregon se ndikimi sllav nuk ka qenë i njëjtë në të gjithë hapësirën shqiptare, por ka ndryshuar sipas periudhës historike, afërsisë gjeografike dhe shkallës së dygjuhësisë. Ndikimet e mundshme gramatikore në të folmet kufitare kërkojnë, megjithatë, një analizë më të kujdesshme, sepse ngjashmëritë strukturore mund të jenë edhe dukuri të përbashkëta ballkanike dhe jo domosdoshmërisht huazime nga një gjuhë e vetme.

Një dëshmi veçanërisht e dukshme e kontakteve mesjetare ruhet në toponimi. Toponimet me prejardhje sllave nuk kufizohen vetëm në viset kufitare, por ndeshen në pjesë të ndryshme të hapësirës shqiptare. Disa janë ruajtur në trajta relativisht të hershme, ndërsa të tjera janë përshtatur fonetikisht dhe morfologjikisht në shqipe. Në trojet shqiptare gjenden shumë emra vendbanimesh, krahinash, lumenjsh, malesh, fushash dhe njësish të tjera gjeografike me prejardhje sllave. Në këtë shtresë përfshihen emra si *Pogradec, Novoselë, Zadrimë, Dibër, Çermenikë, Drin, Mat, Shkumbin, Zagori, Leskovik*, si edhe një varg toponimesh të formuara me prapashtesa sllave, ndër të cilat dallohen *-ovë Mavrovë, -icë Lepenicë,* dhe *-inë Smokthinë*.

Megjithatë, prejardhja sllave e një toponimi nuk dëshmon vetvetiu për përkatësinë etnike të vazhdueshme të popullsisë së një vendi. Emrat gjeografikë mund të jenë krijuar, përkthyer, përshtatur ose trashëguar në rrethana dhe periudha të ndryshme historike.

Kontaktet shqiptaro-sllave kanë lënë gjurmë edhe në fjalorin e besimeve popullore, ku ndeshen emërtime figurash të botës së mbinatyrshme, si *vampir* dhe *gogol*. Megjithatë, fjalë dhe figura të tilla kanë qarkulluar gjerësisht në të gjithë Ballkanin dhe rruga e saktë e përhapjes së tyre nuk mund të përcaktohet gjithmonë me siguri.

Afritë shfaqen gjithashtu në balada, legjenda dhe këngë epike. Motivi i murimit, i mishëruar në traditën shqiptare nga legjenda e Rozafës, ndeshet në forma të ndryshme edhe te popuj të tjerë të Ballkanit. Po kështu, motivi i të vdekurit që ngrihet nga varri për të përmbushur fjalën e dhënë, i njohur në baladën e Kostandinit dhe Doruntinës, gjendet edhe në tradita të tjera ballkanike. Në zonat veriore dhe kufitare vërehen afri ndërmjet këngëve epike shqiptare dhe atyre të sllavëve të jugut, sidomos në motivet e dyluftimit, rrëmbimit, shpëtimit dhe trimërisë së heroit.

Fjalët, motivet dhe figurat folklorike kanë qarkulluar në të dyja drejtimet, duke u ripunuar sipas botëkuptimit dhe traditës artistike të secilit popull. Ndikimi sllav në shqipe, pra, nuk përfaqëson një shtresë të vetme dhe të njëtrajtshme, por historinë e një bashkëjetese të gjatë, gjurmët e së cilës ruhen në fjalorin e përditshëm, në hartën gjeografike dhe në kujtesën folklorike të shqiptarëve.

Ndikimi i osmanishtes dhe gjuhëve orientale (shek. XV–XIX)

Me vendosjen e sundimit osman në Ballkan, shqiptarët u përfshinë për më shumë se katër shekuj në një hapësirë të re politike, ekonomike dhe kulturore, krejt të ndryshme nga ajo bizantino-latine. Ky ndryshim u pasqyrua qartë edhe në gjuhë. Institucionet shtetërore, administrata, ushtria, organizimi i qyteteve, sistemi fiskal, zejtaria, tregtia dhe një pjesë e jetës fetare funksiononin brenda strukturave të Perandorisë Osmane, duke sjellë në shqipe një shtresë të gjerë huazimesh.

Me vendosjen e sundimit osman në Ballkan, shqiptarët u përfshinë për më shumë se katër shekuj në një hapësirë të re politike, ekonomike dhe kulturore, krejt të ndryshme nga ajo bizantino-latine. Ky ndryshim u pasqyrua qartë edhe në gjuhë. Institucionet shtetërore, administrata, ushtria, organizimi i qyteteve, sistemi fiskal, zejtaria, tregtia dhe një pjesë e jetës fetare funksiononin brenda strukturave të Perandorisë Osmane, duke sjellë në shqipe një shtresë të gjerë huazimesh.

Gjuha përçuese e këtij ndikimi ishte turqishtja osmane por fjalori i saj përmbante, krahas elementeve turke, edhe një numër të madh fjalësh arabe dhe perse. Arabishtja kishte ndikuar veçanërisht në terminologjinë fetare, juridike dhe administrative, ndërsa persishtja në letërsi, kulturë dhe jetën qytetare. Për këtë arsye, shumë fjalë që hynë në shqipe gjatë sundimit osman janë me burim arab ose pers, ndonëse u përvetësuan nëpërmjet turqishtes osmane.

Termi *turqizma* përdoret shpesh në kuptim të gjerë për të gjithë këtë fond. Nga pikëpamja etimologjike, megjithatë, është më e saktë të dallohen fjalët me prejardhje turke nga ato me burim arab ose pers që u ndërmjetësuan nga turqishtja osmane. Pavarësisht prejardhjes së ndryshme, këto huazime formojnë një shtresë të përbashkët historike, të lidhur me periudhën osmane dhe me ndryshimet politike, shoqërore e kulturore që përjetoi shoqëria shqiptare.

Administrata osmane solli një terminologji të gjerë politike, juridike dhe ushtarake. Fjalë si *bej, pashë, kajmekam, sanxhak, vezir, mytesarif, defter* dhe *ferman* emërtonin funksione, njësi territoriale, dokumente dhe institucione të Perandorisë. Pas përfundimit të sundimit osman, realitetet që ato shënonin u zhdukën ose u zëvendësuan; për rrjedhojë, shumica e këtyre fjalëve sot ndeshen kryesisht në veprat historike dhe letrare. Ato kanë fituar kështu jo vetëm vlerë emërtuese, por edhe ngjyrim të dallueshëm historik.

Zhvillimi i qyteteve, i tregtisë dhe zejeve solli edhe përvetësimin e një numri të madh termash ekonomikë e zejtarë. Fjalë si *pazar, bakall, dyqan, qese, borxh, hesap* dhe *hallall* u bënë pjesë e fjalorit të përditshëm. Shumë prej tyre përdoren ende në shqipen standarde, ndërsa të tjera ruhen kryesisht në ligjërimin bisedor ose në të folmet krahinore.

Ndikimi i turqishtes osmane është veçanërisht i dukshëm në fjalorin e kulturës materiale dhe të jetës shtëpiake. Fjalë si *çorap, jastëk, jorgan, filxhan, ibrik, tepsi* dhe *kazan* emërtojnë sende të përdorimit të përditshëm, ndërsa *byrek, bakllava, kajmak, bozë* dhe *kafe* lidhen me traditat ushqimore dhe gatimin. Megjithatë, gatimet që ato emërtojnë u zhvilluan e u përhapën në një mjedis të gjerë kulturor, ku ndërthureshin traditat turkike, perse, arabe, bizantine dhe ballkanike. Shumë prej këtyre fjalëve janë bërë aq të zakonshme, saqë sot nuk perceptohen më si huazime. Prania e tyre tregon se ndikimi osman nuk u kufizua në institucionet shtetërore, por depërtoi edhe në jetën private, në kuzhinë, në veshje, në pajisjet e shtëpisë dhe në zakonet e mikpritjes.

Përhapja e Islamit solli në shqipe një shtresë të gjerë fjalësh që lidhen me besimin, institucionet fetare dhe arsimin tradicional. Sipas Çabejt, "besimi i ri i dha shkas të fortë edhe përhapjes së turqishtes e të huazimeve turke në këto anë". Kësaj fushe i përkasin fjalë si *xhami, hoxhë, imam, myfti, namaz, abdes, bajram, vakëf* dhe *medrese*. Disa prej tyre përdoren ende në jetën fetare, ndërsa të tjera shfaqen kryesisht në kontekste historike ose kulturore.

Ndikimi i turqishtes osmane u shtri edhe në frazeologji dhe në sistemin fjalëformues të shqipes. Shprehje si *e bëri hallall, pa hesap, e ka zënë meraku, i doli nami, i bëri namin, pa zarar,* u bënë pjesë e ligjërimit bisedor, e folklorit dhe letërsisë popullore. Shumë prej tyre vazhdojnë të përdoren me ngjyrime emocionale, ironike, stilistike ose krahinore.

Mjaft huazime orientale shërbyen si bazë për krijimin e fjalëve të reja. Disa u ndërthurën me elemente të shqipes, si *hallemadh* dhe *halleshumë*, ndërsa të tjera u formuan me prapashtesa të ardhura nëpërmjet turqishtes osmane, si *borxhli* dhe *hallexhi*. Këto formime tregojnë se temat dhe prapashtesat e huazuara u përfshinë në mekanizmat fjalëformues të shqipes dhe fituan përdorim të pavarur.

Megjithatë, që nga periudha e Rilindjes Kombëtare dhe veçanërisht pas krijimit të shtetit shqiptar, u shfaq një prirje e qëllimshme për të zëvendësuar një pjesë të huazimeve osmane me fjalë burimore shqipe, me terma ndërkombëtarë me prejardhje greko-latine, ose huazime nga gjuhë të tjera. Kjo prirje u forcua gjatë shekullit XX, si pjesë e përpjekjeve për pastrimin, standardizimin dhe modernizimin e gjuhës letrare. Si rezultat, një numër i konsiderueshëm turqizmash që lidhen me administratën osmane, jetën juridike dhe institucionet e kohës dolën gradualisht nga përdorimi ose mbetën të kufizuara në kontekste historike, krahinore apo stilistike. Një pjesë tjetër, sidomos ajo që lidhet me jetën e përditshme, u integrua plotësisht dhe vazhdon të jetë aktive në shqipen e sotme.

(Vijon numrin e ardhshëm)

Rreth romanit të Visar ZHITIT "Në kohën e britmës" *"Ex Libris Visar Zhiti"*
(*Nga librat e Visar Zhitit*)

Kur shëlbuesi të grish të mos heshtësh

Nga Rahim Ombashi

Romani "Në kohën e britmës" i Visar Zhitit, ikonës së letrave bashkëkohore shqipe, shfaqet si një copëzë mermeri i çmuar në mozaikun artistik të "Autorit model", duke qenë fryma që lexuesi ndien gjatë leximit, brenda "makinës përtace që kërkon një punë të madhe bashkëpunuese nga lexuesi për të plotësuar hapësirat e lëna të zbrazëta.", kurse "të pa thënat" (elipsi, metafora, alegoria morale) duhet t'i jetësojë me tërësinë e dijeve të veta kulturore "Lexuesi model". (Eco. "Lector in fabula", 1979)

Në krye të veprës së tij më të re autori ka shënuar:

"... ku çdo ngjashmëri
me ngjarje dhe persona (i)realë
është e rastit,
vetëm rasti nuk është i rastit."

Hapësira dinamike e krijuar nga reticensa me të cilën fillon fraza përkujtuese dhe zbrazëtia pas presjes, ku fillon fjalia e dytë e frazës, mbushen nga antimetabola, të cilën e jetëson lexuesi i kulturuar.

Ky bashkëpunim i frytshëm autor-lexues vijon me sukses, sepse romani është një tekst i hapur, siç kategorizohen veprat letrare ose artistike që lejojnë dhe mbështetin interpretime të shumta e të shtresëzuara, duke mos ofruar një të vërtetë të vetme absolute (Eco, "Opera aperta", 1962). Lypset theksuar se bashkëprodhimi realizohet nga mirëkuptimi midis autorit dhe lexuesit, i cili nga faqja në faqe rrit kompetencat e nevojshme për të çkoduar tekstin ashtu siç është projektuar. Në indet e tekstit romanor lexuesi gjen mbështetjen për të zbuluar qëllimin e vetë veprës, që është më i rëndësishmi, kur është koherent me ndërtimin e brendshëm, kodet dhe kontekstin gjuhësor të vetë tekstit. Pa këto elemente të analizës së tekstit mund të kalohet nga interpretimi në "përdorim" të gabuar ose abuzim me veprën.

I vatërzuar te shpirti njerëzor, esenca dhe dhimbja humane, Visar Zhiti mbetet shërbestar konsekuent i popullit të vet në shkallë sipërore, duke e ngritur kulturën shqiptare në nivele ndërkombëtare. Në këtë pozicion elitar ai shfaqet edhe te romani "Në kohën e britmës", botuar në tetor të vitit 2009 nga shtëpia botuese OMSCA-1; po ky institucion e ribotoi një vit pas botimit fillestar, kurse botimi i tretë cekur me elegancë e maturi nga autori doli nga shtypi jo fort moti: në qershor të vitit 2026, kësaj herë nga shtëpia botuese Onufri. Që latimi i shkrimit parak ka qenë i kujdesshëm dhe me finesë, dëshmohet veç të gjithash edhe me një personazh interesant, të cilin Zhiti duket e ka futur në kujtesën e vet artistike, qysh në kohën kur kryente burgun e pamerituar. Prej disa vitesh Rusia, jo rusët, ka nisur luftën e paprovokuar me popullin ukrainas, megjithatë Evgjeni H. L., bir me nënë ruse e baba shqiptar, gjithnjë i prajshëm, mbetet po ai protagonist e Qytetar i vitit 2009:

"... por njeriu jo: *don't move!* të mbetet njeri. (Zhiti, 2026: 305)

Visar (njeriu ngjet me emrin, më ka thënë dikur babai) Zhiti, nuk e jep gjendjen e shoqërisë në kohën e britmës, por e jeton atë si kohë artistike. Në paragrafin e parafundit të epilogut të romanit dëshmohet dukshëm katarsi i shkrimtarit të përkushtuar me fatin e kombit të vet deri në dhembje:

"Prandaj, për çdo mëkat të rrëfimit, fajin e kishte e çara, jo vetëm mbi tryezë, si një britmë e vdekur, e cila vijon dhe në kufirin midis shteteve ashtu si dhe në kafkën time."

Dihet që vepra e kryer pastron edhe autorin e, jo vetëm lexuesin, por sa i përket 'mëkatit' të rrëfimit, ai ndodhet i fshehur brenda subjektit të romanit dhe, kryesisht gjatë zbërthimit të karaktereve të protagonistëve të veprës. Romancieri të gjithë ata i shpërfaq sipas teknikave të romanit perëndimor, duke e mbajtur lexuesin në pritje për ta njohur personazhin e protagonistin deri në fund. Shkrimtarit Zhiti i duhet të veprojë kësisoj, edhe kur dihet se Jevtushenko, një mes miqve të vet të shquar, ka theksuar për rrëfimin:

"Si mund të mësojë rrëfimtari ata që janë të humbur e të sëmurë në zemër, kur ai vetë, ndër mëkatarët, është më i keqi dhe më i braktisuri? Është vetëm një lojë që ne luajmë me mëkatet e të tjerëve. Veç kësaj, të gjithë e dimë, se të gjithë gënjejnë duke rrëfyer.

Fjalia që përmbyll epilogun dhe njëherësh romanin: "Dhe fantazmat ishin të pashmangshme." duke formuar një antimetabolë me prologun e thukët të veprës, ngërthen shqetësimin intelektual të qytetarit dinjitar dhe në të njëjtën kohë edhe kredon e vet artistike:

"... nuk na duan, por u duhemi, jo ne, por vuajtjet tona, idealet, ëndrrat ...dhe na i vodhën, ndërkaq duan të mos jemi më, të ikim sa më parë nga vendi, nga jeta dhe kujtesa. Prandaj dhe fantazmat janë të pashmanshme. nga bisedat"

Diskursi i Visar Zhitit është esencialist, por duke kodifikuar subjektin e romanit, nëpërmjet alegorisë morale zbulon të vërteta universale, shpërfaq njohuri të thella filozofike, që i mbajnë nën kontroll unin e vet të brendshëm. Duke shembëlluar artistikisht ekzistencën e realitetit objektiv, autori i shmanget çdo lloj relativizmi, edhe kur i duhet të bëjë humor të zi:

"-I thoshte atij djali inxhinier Farka: 'Evgjen, ti i ke të gjitha dukuritë e një të çmenduri, përveç çmendurisë', - dhe ai qeshte. I pëlqente. 'Jo, - kundërshtoja unë, - ka çmendurië dhe asnjë dukuri të saj.'"

E thukëton këtë lloj humori, duke krijuar antimetabolën trondítëse:

"Përhap zymtësi e dhunim. Ngjan sikur ai pirg na ka bërë ne e jo ne atë."

Diku tjetër e pasuron ligjërimin e figurshëm me shprehjen popullore:

"Ia dha gurit, u thye; ia dha njeriut, e mbajti. Po çfarë? Krusmën?" (Zhiti, 2026: 23)

Për ta qetësuar disi trysninë e stilit konceptual, shpërfaq bukurinë e vajzës së vetëinternuar në qytezën, ku dergjen të humburit që shtyjnë ditët rreth hotelit të keq (të gërmadhuar?):

"Është si e përhënuar", - më kishte thënë njëherë me dhembje. Kaq. Si të kuptohej? E bukur si hëna, me ëndrra, apo bukuroshe e fjetur?" Kur flitet për fëmijët: "Fëmijët mos i ço në muze, - më kishte porositur, - në asnjë muze. Më mirë të luajnë me top, edhe në baltë. Sa qejf e kanë një qen!" – "Po ku ta mbajmë?" – "E di ti si thoshte Muhamedi? Më i shenjtë se gjaku i martirëve është boja me të cilën shkruajnë fëmijët." – "Vërtet, ashtu ka thënë?" – "Po. Po, - tundte dorën Gjergji, - ma ka thënë hoxhë Sabriu (të përkujton Sabri Koçin, Kryetarin e parë të KMSh pas riçeljes së besimit fetar) në burg."

Në themel të filozofisë së tij etike dhe morale, përkundër individualizmit të tejskajshëm meskin, që dëmton deri atomin social, familjen, vendos kultin e miqësisë. I dëshmon realisht modestinë plot miradie dhe altruizmin, si pasuritë më të mëdha të botës, por fjala *shok, mik, njeri, njerëzim* i shërbejnë atij si fjalë kyçe në kodimin e kumtit artistik të veprës.

Qëndrimin e vet autori Zhiti e shpreh nëpërmjet botëkuptimit të miqve të vet realë, që në roman ndërthuren shpesh me personazhet irealë. Nuk iu ndahet miqësive të hershme, i ruan me mall, shton miq në udhë e sipër. Në Itali fitoi miqësinë e poetit të emëruar për Nobel Mario Luci; i shkoi në shtëpi familjarisht. Për Zhitin shkroi me respekt e mirënjohje edhe Umberto Ekoja i madh. Madje, miqtë e vet, e lidhin me shokët e miqtë e tyre duke e bërë kështu Visar Zhitin heroin e miqësisë:

"E kam për një shok, - tha Kodra, - i operohet e shoqja dhe do t'ia japim mjekut. Nuk e paguan dot operacionin." (Zhiti, 2026: 302)

Jo vetëm i ka, por mësyn edhe ta kenë mik, siç e dëshmon me mirësi gjeniu Ibrahim Kodra:

"Këtë pikturë po e bëj për një fëmijë shqiptar, më pëlqeu emri i tij, Atjon, ishte këtu me prindërit, i kam miq. At'jon, Ati ynë, se fëmijët janë dhe etërit tanë. Ai mori penelat e mi dhe po pikturonte pas meje, mrekulli se edhe unë si fëmijë dua të pikturoj. Kur ikën, u bëra nga një portret mbi faqe gazetash. Do ua dhuroj. Shikojini, Visari me Edën dhe foshnja. A ju thashë që ne shqiptarët jemi të bukur, - dhe qeshi." (Zhiti, 2026: 303)

I qëndron besnik sistemit të vet të mendimit krijues, çka shpërfaqet te figura e piktorit shqiptaro-rus Evgjen H. L., i cili guxon ta pyesë Kodrën luçid, që 'i ka humbur atdheu...', me kumtin dëftor:

"Edhe ne kërkojmë të humburit tanë..., - tha Evgjeni. ... - Vuajnë më shumë ata që kërkojnë, ndonjëherë më shumë se ata që kërkohen. I kam provuar të dyja: edhe të humb, edhe të më humbasin, - tha me zë të pasmesnatshëm. Pas pak shtoi: - Prandaj jeni kaq të mirë ju. Miqësia është më e madhja e të gjithave, - dhe kapsalliti sytë." (Zhiti, 2026: 303)

Diskursi artistik i tij, siç thekson filozofi Mishel Fokault (Michel Foucault), nuk mbetet vetëm gjuhë, por dëshmohet si një sistem mendimi që prodhon dije dhe i jep pushtet autorit. Me këtë bazë logjike dhe morale njëkohësisht, krijuesi ka mundur të ngrehë idenë kryesore, e cila kërkon reagimin jetësues të lexuesit të vëmendshëm. E ka bindje që duhet britma e së vërtetës, e cila zëvendëson heshtjen shtirane dhe mashtruese. Kësisoj proza e gjatë e Zhitit ngërthen elemente të shumta poetike, duke dëshmuar realisht se vepra është njëherazi autobiografia personale e shkrimtarit.

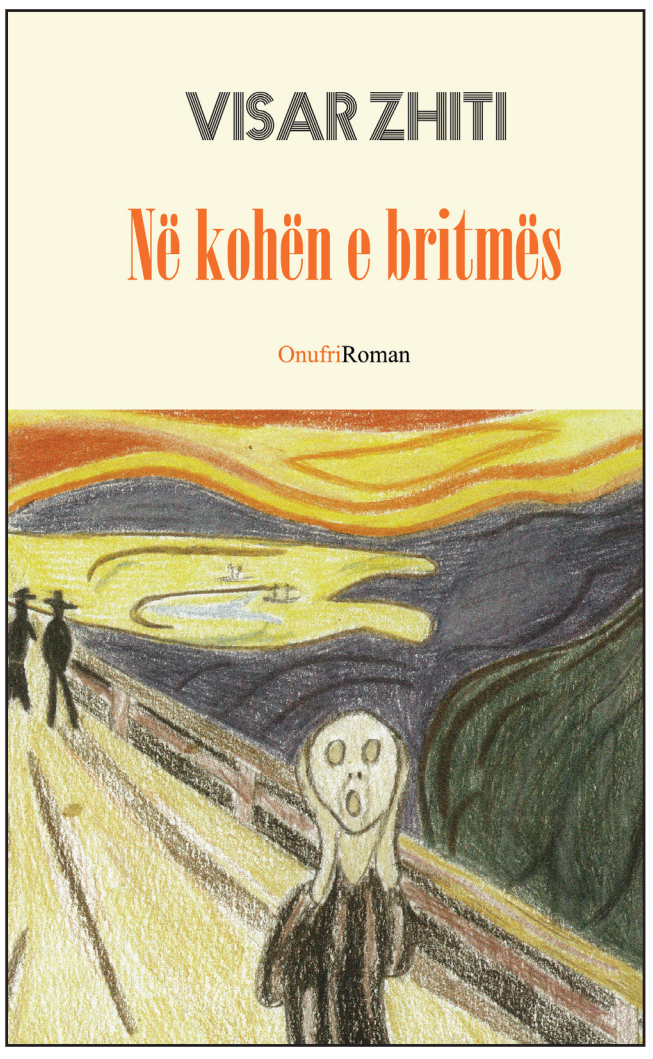

Visari ynë nuk u sëmur kurrë nga nakari (Jani Vretoja e quante ves të rëndë të njeriut) e urrejtja që pjell dhunë, të cilat kultivoheshin institucionalisht gjatë sistemit totalitar. Sindroma e tyre nuk është shuar ende në realitetin tonë shoqëror, ndaj duke përcjellë ndjeshmëri të lartë humane, romani grish për dekomunistizimin e individit dhe të shoqërisë sonë në përgjithësi.

Stili konceptual i ligjërimit artistik të Zhitit, e ndihmon të pasurojë stilin funksional të shkrimit me ide dhe fjalor fetar, sepse duket që edhe këtë stil e njeh bukur mirë. Ai ka ditur të mësojë nga tjetri, kushdo dhe kudo qoftë ai. Ndërhyn me elegancë në dialogjet aq pranë me ligjërimin bisedor të personazheve të shumtë, duke mos thënë asnjëherë mendime të zakonshme:

"- Ky fillim shekulli qan me të gjithë fëmijët e botës, - thashë unë. Ashtu më doli. Ngaqë s'po formuloja dot tjetër gjë më të thjseshtë, më bashkëbiseduese. I pëlqeu sentenca dhe ua tregonte miqve në çdo darkë. Zërin e ngadalësonte, me pakëz solemnitet, duke besuar që po më ngjasonte. Vërtet, pse flasim kështu ne, me një si oratori të kacafytur, shpotitëse? Kush na e mësoi? Sikur kisha ndryshuar këtu." (Zhiti, 2026: 191)

Më poshtë shkrimtari, duke e njohur me profesionalizëm edhe funksionin tjetër të letërsisë, zhbiron karakterin e protagonistit gjatë komunikimit me veten:

"Më bënte përshtypje se këtu e ndienin tjetrin. Thellë. Por dhe jetën e jetonin më thellë, çdo çast, në imtësistë e saj. Duke vlerësuar gjithçka, duke e shndërruar në vlerë. Dhe nisa t'i vëzhgoja. Që të mësoja. Pse ishin kështu? Si? ..., gjithnjë thoshin të vërtetën. Si dashuroheshin? Dhe a kishin të shenjtë? Po të huajin si e shikonin, të panjohurin, të humburin. Se i tillë isha, ishim... Unë sikur po doja të mësoja si jetohet. U rrëqetha. Të mos dish si jetohet, kur jeta është po ajo, një herë për këdo, cilidoqoftë ai, kudo. Po kur ta marrin? Kur bëjnë ç'të duan me vitet e tua, i rroposin si ...? (Zhiti, 2026: 191)

Kredoja e protagonistit shprehet mes pohimit vetjak (ka disa të tillë), që nga qyteza e internimit të të pazëshmëve, jeton në Milano, në familjen e dy intelektualëve të shquar italianë, miq të Shqipërisë:

"Donim të ishim njerëz, edhe kur nuk lejohej, përsërita atë që thoshte një bashkëvuajtësi ynë. ... Dhe po kërkonim Zotin... disa u bënë ateistë më shumë se ç'ishin... sa i doja kishat këtu, futesha në secilën që shihja... Tani donim të ribënim veten. Kishim të drejtë. Po ngriheshim." (Zhiti, 2026: 192)

Trysnia shtetërore totalitare merr kësisoj karakter simbolik, sepse ndërhyn në semiotikën e tekstit nëpërmjet sistemit të shenjave, të besimeve fetare apo ateizmit shtetëror, të emërtimeve të institucioneve të tyre përmes të cilave një bashkësi ruan kujtesën dhe përfaqëson identitetin e vet. Në këtë kontekst duhet lexuar edhe romani "Në kohën e britmës", jo si kronikë e drejtpërdrejtë e kohës, por si tekst artistik, ku përvoja historike përzgjidhet, kodohet dhe shpërfaqet artistikisht.

Duke u vatërzuar te shpirti njerëzor, ekzistenca dhe dhimbja universale, romancieri Zhiti i shërben popullit të vet fisnikërisht: duke e ngritur kulturën e vendit në nivele ndërkombëtare. Ruajtja dhe zhvillimi i gjuhës amtare përmes një stili të lartë letrar është shërbimi më i madh afatgjatë për një komb.

Autori përzgjedh për individualizimin e protagonistëve dhe personazheve emra prej figurave historike apo nga personalitete të fushës: Gjergj Guraziu, Martin Lundra, Evgjen, Afërdita Malo, Atë Frani, Moisi, Teuta, Genc, Nora, Adrian Kurti (të përkujton Albin Kurtin në Kosovë), Mark, Anna Oxa (Ana Hoxha), Petrit, Altin, Amadeo, Adela, Beti. Krijon emra të përveçëm që i shërbejnë individualizimit të personazheve, si Rezana, Evgjen H. L. (të përkujton Eugjen Oneginin, titullin e kryeveprës ruse të Pushkinit gjenial). Kujdes të spikatur ka dëshmuar në gjetjen e emrit të "konsulli i (ç)nderit" Shasho (shkurtim i emrit 'shasharan', kokëpërpjetë, arrogant) dhe mbiemrit Qati (nga 'qatip', nëpunës i pavlerë, shkresaxhi në kuptimin e figurshëm të huazimit osman).

Të mbetet në kujtesë mënyra si e portretizon dykëmbëshin me kalë (ngrihet rëndom në realitetin tonë moral), i cili arrin të shesë sapunin për djathë, në kohërat kur 'është shtuar liria, por është pakësuar morali'. Ai vetëdemaskohet kur vendos për emër letrar pseudonimin *Hanxhari*. Visar Zhiti nuk ndien për këtë tip as t'i vendosë emër dhe mbiemër individualizues, madje Gjergji për të tillë persona do të thotë:

"- Më duken të rrezikshëm për të përditshmen, normalen, njerëz si ai." (Zhiti, 2026: 141)

Krijon pa pra neologjizma, që të mbeten në kujtesë, sepse janë pranë me ligjërimin bisedor: *ujana e madhe* për deti; *ikësa* për të larguarit gjatë eksodeve; *e ububushme* për alarmuese; *statizëm* në vend të kontroll shtetëror; *i prajshëm,* nga praj-hesht etj.

E kërkon me durim të drejtën për të komunikuar jo vetëm me heshtje, por edhe me tinguj të shenjtë metalikë, qëmton shprehje të fuqishme frazeologjike:

"Më pëlqen kambana, e di që janë të ndaluara, por unë i dëgjoj... M'u thinj zëri. Akull në zë. Kori antik i erës..." (Zhiti, 2026: 108)

Bën kujdes në përdorimin e shqipes standard, e pasuron gjuhën me urime, përshëndetje, përbetime, që vijnë nga gegërishtja e folur:

"Ju mfshefi unë, - ju tha prapë. – N'rrethina." – "Jemi shumë." – Pasha Kryqin, ju gjej dhe punë, sado kjofshi. Mandej kqyrim me ba letrat, dokumentet, deshta me thanë... I thoni na ka çue ajo e Zojës së Këshillit t'Mirë, kaq."

Duke e njohur bukur mirë fonetikën e gjuhës shqipe, përdor tingëllimin e saj duke rrokjezuar fjalët:

"Udhëtuat për gjithë natën. Sa më larg. Sa më në Veri. Në vagonin me dërrasa. Evropë dhe dërrasa të prera, të gjata. Të pre-ra, të gja-ta! Të gja-ta, të pre-ra. Pre-ra, preh ra, gja-ta, gjah... ta ...rrrr! Ta-ta-ta... Gjysmëgjumë i drunjtë. Dërrasat flinin te ju-u-u-uh. Shi-h-na... mos..."

Shkrimi i vyer në prozën e gjatë letrare duke shembëlluar realitetin nxit një proces shkoqitjeje të tij, krijon një lidhje të thellë emocionale, intelektuale ose estetike me lexuesin, grish lexuesin të lirohet nga iluzioni ideologjik i trashëguar. Njëherazi mbështet fisnikërimin e ndjenjave, duke e mbajtur lexuesin të ngërthyer me ndjesinë e kontrastit dramatik ngjizur nga vetitë

estetike të jashtme, nëpërmjet të cilit jo vetëm zbulon, por edhe dëshmon realitetin.

Kur e mbyll faqen e fundit të romanit, jo vetëm ndihesh më i lehtë në shpirt, por edhe me më tepër besim se transformimi i nisur si tranzicion, i cili duhej të kishte përfunduar më herët dhe me më shumë rezultate pozitive, duhet të mbështetet edhe individualisht., kur shihet që jo pak individë kanë dashur, madje dhe duan fatkeqësinë e vet.

Kohërat u përkasin qëndrestarëve, prandaj romani "Në kohën e britmës" fton të mbështetet dhe ëndërrohet masivisht procesi i katarsisit dhe ai i emancipimit shoqëror:

"Na ishte një herë një njerëzim i bukur, i bukur, i braktisur nga komunizmi si nga një *baby-sitter*, ndërsa larg, shumë larg, bënin qejf të ftohtë prindërit, po, po qejf të ftohtë, thosha, tëezënë me punëra të tjera të rëndësishme (kupto: kapitalizmi, dhe më vinte turp që e politizoja imagjinatën). (Faqe: 208)

Dhe, me që ëndrra do kohë të bëhet realitet, autori kërkon ndihmë, i bindur që do të marrë përgjigje pozitive:

"Zot, bëj që të kemi gjithnjë britmë!" (Zhiti, 2026: 208)

Qysh në krye të veprës voluminoze në prozë dhe, jo më pak në poezi, ndihet që Visar Zhiti beson te vlerat humane të njeriut. Autori shpërfaqet në roman nëpërmjet zërit të një riu, që kuvendon me pleqtë në prani të Petrit Guraziut, vëllait të Gjergjit, një nga protagonistët kryesorë të romanit:

"- E kam dhënë një herë provim historinë, tani e ka radhën historia të japë provim tek unë, ha-ha,ha!

- Këput zverkun, se akoma i ke buzët me qumësht!

- Jo me gjak, jo!" (Zhiti, 2026: 20)

Visar Zhiti nuk dëshiron të mbetet 'ende ai i gurit dhe i hobesë'; ai di të pranojë porosi, e jo vetëm të japë kësisoj. Orientohet nga verbi i Nobelistit Salvatore Kuazimodo (Salvatore Quasimodo), i cili sipas mendimit të vet 'mbetet thellësisht human: njeriu duhet të mësojë të mos e përsërisë më tragjedinë e etërve dhe ligësitë e vetes…'

Shkëmbimet mes të mëdhenjve të letërsisë zgjojnë interes për masën e lexuesve, siç ndodh me përkthimin e Visar Zhitit të tercinës së Kuasimodos "Dhe menjëherë vjen mbrëmja", së cilës i mbronte rimën e vetme:

"Secili është vetëm në tokë, te zemra, / i çarë nga një rreze dielli / dhe menjëherë vjen mbrëmja."

Për thukëtinë mahnitëse të vetëm tri vargjeve ai do të shkruajë:

"Kaq e shkurtër dhe kaq tingëlluese, kaq e përjetëshme, e bukur deri në pikëllim hyjnor. Të jetë ky thelbi i Quasimodos që nga heshtja dhe tragjedia e kohës, të kërkosh të nxjerrësh gjithmonë dinjitetin njerëzor, paqen dhe humanizmin… dhe poezinë."Top of FormBottom of Form

Mbrëmja po rrallon përditë brezin e heshtur, që u poshtërua deri në skajin e të qenit Njeri. Shpresoi aq shumë e, përsëri pret… Procesi human, etiko-moral dhe shoqëror i dekomunistizimit filloi ligjërisht qysh në Qeverinë e Stabilitetit duke u shndërruar thjesht në një fjalëkyç të ligjërimit të përditshëm bisedor, pa u bërë dot kryefjala dhe sprova e drejtësisë, që Shqipëria u bëri krimeve shtetërore. Procesi i demokracisë u zvarrit pafund institucionalisht, nuk dha rezultatet e pritshme, kurse ecuria e tij nuk u mbështet sa dhe si duhet nga shoqëria. Çelja e kutisë së Pandorës, do t'i bëhej krah e, jo nyje e pazgjidhur, tranzicionit shqiptar.

Totalitarizmi ndoshta nuk synon të rikthehet si ideologji zyrtare (veçmas pas gjëmës që la pas rënies së vet), por ai shfaqet si mendësi, kësisoj mosndarja me bindje prej tij mbetet si mekanizëm i trashëgimisë moniste e deri nostalgji për të. Brezi i ri rrezikon edhe më tepër, duke mos njohur arsyet e shumë prej plagëve, që ende nuk janë zgjidhur. Prandaj Visar Zhiti përcjell porosinë për edukatorët e kësaj gjenerate:

"Dhe ne jemi ajo që dimë të ruajmë." (Zhiti, 2026: 328)

I djegur nga qulli, autori i fryn dhe kosit, me mundësitë e pafundme që jep krijimtaria (ul mjaft ekspozimin ndaj rrezikut të kompromentimit intelektual), e cila nuk pasqyron atë që ndodhi, sepse nuk lidhet me kohën historike; atë që po ndodh apo do të ndodhë, por atë që mund të ndodhë, në qoftë se larg qoftë shuhet koha e britmës; 'Britmë, kohë e saj kur mbijeton një regjim pasi ka vdekur?':

"Në harrim, ku edhe britmat vdesin… Gjithçka u rrënua menjëherë. S'do të kishte rrëfim. U zhduk dhe vazhdimi, shkoi tek të humburit e vet, e shtyrë pa kthim, ndoshta nga të njëjtët policë…" (Zhiti, 2026: 329)

Ligjërimi artistik zhitjan është vatërzuar te kujtesa, identiteti, roli i imagjinatës dhe fuqia emancipuese e artit në interpretimin e së shkuarës, për të kapërcyer poshtërimin historik përmes forcës së narrativës (Ypi, Prishtinë, 25 gusht 2026.) Gjithkund në roman ndihet mbështetja e ndjeshmërisë humane, që i bëhet krah lexuesit të kuptojë më mirë veten dhe tjetrin, duke rritur nivelin kulturor të shoqërisë.

Duke i sugjeruar publikut veprën e Visar Zhitit, poeti i papërsëritshëm Ali Podrimja la amanet me porosinë:

"… lexojeni pra, Visar Zhitin, se liroheni nga iluzioni. Gabimisht keni dashur fatkeqësinë tuaj…"

Qëllimi që realizon vepra është më i rëndësishëm se qëllimi i lexuesit apo ai i autorit Zhiti, të cilit i përkon aq pastër urtësia e Rumiut gjenial:

"Unë humba gjithçka, por gjeta veten."

Tashmë së fundmi vepra letrare e Visar Zhitit, i përkthyer në disa gjuhë të Evropës, nisi të lexohet edhe përtej oqeanit Atlantik. E megjithatë ai nuk di të tërhiqet nga misioni që i ka vënë vetes, mbetet qëndrestari i thukët duke mishëruar porosinë e Jevtushenkos, mikut të vet të paharruar:

"Bëhu i barabartë me talentin tënd, jo me moshën. Le të jetë i turpshëm ndonjëherë hendeku mes tyre."

BIBLIOGRAFI:

Eco, U. "Opera aperta", 1962, rev. 1976 – English translation: *The Open Work*, (1989)

Eco, U. "Lector in fabula", Bompiani, Milano, Itali, 1979.

Wisdom of Rumi: "I lost everything. I have found myself." ("Unë humba gjithçka, por gjeta veten.")

Ypi, Lea. "Dinjiteti dhe padrejtësia historike: historia e një familjeje shqiptare", Seminari Ndërkombëtar, Prishtinë 25 gusht 2026.

Zhiti, Visar "Në kohën e britmës", Onufri, Tiranë, 2026.

Shënime për një cikël poetik botuar numrin e kaluar të ExLibris

"Rebelohet" sërish poeti Rudolf Marku

Nga Aben Iliazi

Në gazetën "ExLibris" u botuan shtatë poezitë më të fundit të Rudolf Markut, shkruar gjatë muajit shtator 2026.

Në të gjitha poezitë spikat mendimi filozofik, kontrasti mes jetës meditative dhe qënies ekzistenciale, paradoksi dhe ironia nga bashkimi i të kundërtave në një qënie të vetme. Dolfi nuk është nga ata poetë që vjen me një pjatë të ëmbël ngushëllimi për mundimet e jetës dhe të dashurisë; poezitë e tij, pavarësisht nga thelbi liriko- filozofik, janë shpesh "të hidhuara" në ëmbëlsinë e vet, që të bëjnë të rrudhësh gojën dhe të biesh në mendime të thella.

"Netët e Valpurgisë, celebrime satanike, buzë me gjak
Ku flijohen fëmijët, gra të pafajshme, ëndrrimtarët e
pafat,
Në vënd të zogjve -aeroplanë të mëdhenj,
Që hedhin bomba gazmore gjithëandej,
Netët e Valpurgisë në Sheshin Skënderbej...

(Netët e Valpurgisë).

R. Marku është nga ata poetë që i shemb krijesat e veta, me t'i shpallur, për t'i nxjerrë nga gjysmëdrita dhe muzgu, mendimtar që luan me veten, me të tjerët dhe me botën, si me lodrën e vet. Këshillues dhe gjykues i botës së njeriut, krijesës që ai e pranon sipas gjendjes së vet, herë si kreatyrë natyrore, herë si vetëkrijim, dhe herë nuk denjon ta barabisë as me qenin e shtëpisë së vet:

"Në fundin e jetës veç pak kujtime mbeten,
Qeni i fëminisë që e vranë në oborrin e shtëpisë tonë..."

(Vetëm pak kujtime mbesin)

Poeti Rudolf Marku jeton si të qënkësh forcë natyrore e shtrënguar të shtillet mes shoqërisë njerëzore, duke treguar me gisht botën dhe jetën:

"Oh, ç'zvavitje, oh ç'spektakël, o netë folklorike përzier me xhaz,
Lashtësi ilirike , bërë bashkë ferr dhe premtim- parajsë;

(Netët e Valpurgisë).

Marku nuk hyn në botën njerëzore kur ia hapin derën; ai hyn me të shtyrë, pasi nuk i pëlqen të jetë njeriu i rastësive të humbura. Ai nuk kujdeset të mendojë për çastet që kanë shkuar, për mënyrën se si duheshin jetuar ato çaste që nuk kthehen kurrë më. Për këtë poet laureat dhe shkrimtar postmodern, Shqipëria ka mbetur vendi i shfaqjes së papjekurisë dhe i shfrenimit të betonit.

"Herën tjetër kur të kthehemi këtu si vizitorë,
Do blejmë kartolina - grataqielash për miqt përsëri,
Edhe pse tre trumcakë me sqep çukisin betonin me
inat,
Duke ruajnë territorin e vet me kokfortësi.

(Do blejmë kartolina)

Melhem rudolfian, që shëron duke shpotitur, edhe pse i kyçur në kullën e fildishtë të pesimizmit të tij. Zbrazëtia e brendshme, amështia e ndërgjegjes, varfëria e shpirtit, na shtyjnë drejt një shoqërie që përbëhet nga njerëz të njëllojtë, ku çdokush kënaqet me të ngjashmin e vet, duke rrëshqitur përfundimisht në zvetënim. Me individualitetin e tij të spikatur, me një gjykim aristetolian dhe me një dhimbje të lindur, në këto poezi poeti ka ngjyrosur çdo ndjenjë, i bindur se "natyra është e përjetshme dhe jeta është lëvizje e brendshme".

"Nuk ka nevojë të zgjedhesh mes pyjesh një vend,
Dhe as na duhen lartësitë ku t'na merren mëndt"

(Netët e Valpurgisë)

"Një delfin i plagosur që erdh në breg duke iu besuar gabimisht njerëzve"
(Vetëm pak kujtime mbesin)

Janë vargje ku mbizotëron ndjeshmëria dhe prishet ekuilibri i temperamentit, duke sjellë trishtim të tepruar. "Të gjithë individët e shquar në filozofi, në politikë, në poezi, në art, janë melankolikë", është një thënie e Aristotelit. Do të thosha se kjo nuk është vetëm ndjeshmëri e poetit, një "rebelim" i unit të tij për të mos iu përshtatur cektësisë, zbrazëtisë dhe shijes së keqe të njerëzve dhe atyre që drejtojnë, por edhe aftësia e tij intelektuale.

Nga gjithë cikli do të veçoja poezinë "Në qytetin e vjetër", që trajton thelbin e ekzistencë së gjërave në tërësinë e tyre, ku qendra e gravitetit bie pikërisht te dashuria, pasi vetëm ajo mund të bëjë histori:

"Ecim këtë mbrëmje vonë, në muzg,
Dhe Bota është e mbuluar nga hijet e territ,
Kalojmë mespërmes mureve mesjetare,
Jemi të vendosur për ta terheqë drejt nesh,
Trupin e Dashnisë që digjet mes flakëve,
Nga gryka rrethore- thithëse e Ferrit.
Nuk na njeh askush. Nuk jemi nga ky qytet,

Por dimë se vetëm dashnia mund të bëj Histori,

Me kujtesen e vendit ku u shtrimë mes barit,
Me ledhet nga ku na kërcënonin me heshta,
Me plagët e Krishtit bërë nga kryqëzime farisejsh,
Dhe me zhurmën tinzare të hapave që dëgjohen
përsëri.
Gurët e strallit ende thërrasin
Këpucët tona të ngrëna që ecnin në muzg,
Në qytetin e vjetër me rrugët e ngushta,
Që shprehin trishtimin si shiritat mbi krahët e burrave,
Kur të afërmit e të vdekurve që deshën mbajnë zi.

E dinim se vetëm dashnia mund të bëj Histori".

Njeriu që pa nevoja shpirtërore, si pasojë e mangësisë dhe vulgaritetit të përmasave të tij intelektuale, mund të përkufizohet si filistin, me horizont të ngushtë kulturor e botë shpirtërore të vogël. Por edhe si farisej, i lidhur ngushtë me pushtetin, autoritetin,të vetmet gjëra të vlefshme për sytë e tij. Fariseu është sinononim i njeriut hipokrit, shtiracak apo dyfytyrësh, që merret seriozisht dhe papushim me një realitet që nuk ekziston. Ai është njeriu pa nevoja shpirtërore dhe pasojat e kësaj janë të shumta.

Rudolf Marku është poet që ndien me tërë qënien e tij, "demon" i së vërtetës, me një kthjelltësi të pakrahasueshme, me ndershëmri dhe sinqeritet, që e shndërron të pafundmen në frymëzim që ka formë, në art të nivelit të lartë.

HELENA KADARE

Udhëtim në fund të vjeshtës

tregim

Javën e fundit të shtatorit shkuam me shërbim në një rreth të Jugut. Rruga ishte e gjatë dhe ne, për të mbërritur në kohë, u nisëm nga Tirana në mëngjes herët. Afër drekës, aty nga ora 11, ndaluam në një qytet të vogël klimaterik. "Gazi" ynë frenoi me zhurmë para Hotel Turizmit dhe shoferi, që tërë rrugën s'e kishte hapur gojën, kontrolloi diçka në motor dhe tha se do të qëndronim aty rreth një orë sa të furnizohej me benzinë. Ahere shoqja ime e udhëtimit u nis në Komitetin e Rinisë për të marrë disa të dhëna për gazetën.

Zbrita edhe unë. S'dija si ta kaloja atë orë. Një copë herë u sorollata trotuarit duke parë vitrinat e mapos përballë dhe stendën e madhe të fletërrufeve të qytetit. Tre burra me duar pas shpine lexonin me nge njërën prej tyre, që spikaste mu në krye të stendës. Me germa të kuqe qe shkruar emri i atij që i drejtohej fletërrufeja. Vinin pastaj varg dhjetëra e dhjetëra germa të zeza, shumë të rregullta, bërë me bojë kine, punë e ndonjë piktori të qytetit. Një ankesë për ndarjen e padrejtë të shtëpive me punë vullnetare. Kalova më tutje. Në librarinë në qoshe gjeta dy libra që qenë mbaruar me kohë në Tiranë. Më në fund, duke mos pasur ç'të shoh tjetër, hyra në sallën e kafesë, poshtë hotelit, për të pirë ndonjë gjë të ngrohtë, para se të ktheheshin shokët e mi të udhëtimit.

Salla ishte pothuajse e zbrazët. Në tavolinën pranë banakut, dy burra me kostume doku bojë hiri flisnin për kampionatin e futbollit. Më tutje, një kameriere e re fshinte tavolinat me pecetë të lagur dhe bënte muhabet me bufetieren. Prita një copë herë, me shpresë se do të më vinte re ndonjëra prej tyre, mirëpo qe e kotë. Asnjëra s'e ngriti kokën. Ahere iu drejtova vetë.

- A mund të më bëni një çaj? - thashë.

Kamerierja ktheu kokën, vështroi diku anash meje dhe duke vazhduar të fshinte në mënyrë monotone tavolinën, u përgjigj me ton të thatë:

- Do të prisni, se ekspresi na është prishur.

Ndenja disa sekonda në mëdyshje dhe pastaj u ula në një nga tavolinat pranë dritareve të mëdha, që binin nga lulishtja. Përballë, përtej perdeve të verdha ngriheshin plepat e lartë, ndërsa më tutje të merrte sytë vezullimi ngjyrë hiri si në argjend i liqenit. Ajri ishte jashtëzakonisht transparent dhe gjithçka dukej si një copë kuadër, i prerë diku në ndonjë tablo, nga ato që shohim shpesh nëpër ekspozita.

Në lulishten përjashta ishin mbledhur stivë mbulesat me kuadrate të tavolinave. Pista e vallëzimit, mbushur me gjethe të thara, të ngjallte një trishtim të lehtë. Oxhaku prej llamarine, ku piqeshin qoftet gjatë verës, ngjante tani si një gjë e panevojshme. Disa pensionistë luanin domino në dy tavolina të bashkuara duke përplasur me forcë gurët e lojës.

Era, me sa duket, kishte pushuar, sepse jashtë nuk lëvizte asnjë gjethe. Mua ende më buçisnin veshët nga zbritja malore. Pastaj, në një moment, u duk sikur gjithçka ra në një qetësi të shurdhët. Vetëm përplasja e gurëve të dominosë thyente herë pas here, si një krismë e thatë, heshtjen e çuditshme, të pazakonshme.

Duke parë atë peizazh aq të njohur, i cili më dukej i afërt dhe i largët njëkohësisht, ndjeva një lloj malli. Ndoshta nuk ishte mall, por një ndjesi e papërcaktuar, e afërt me atë që provon njeriu kur ka humbur diçka të rëndësishme, diçka nga ato që njerëzit në bisedat e tyre të përditshme i quajnë pa vlerë, por që në vetminë e tyre i përtërijnë dhe u japin dhjetëra kuptime, që ndoshta s'i kanë pasur në të vërtetë.

E njihja prej kohësh këtë qytet të vogël dhe tani, që për herë të parë kaloja pranë tij si tranzit, pa menduar për të, e ndieja veten pak të fyer nga indiferenca dhe ftohtësia me të cilën më pritën gjithë këto gjëra të vogla, që i njihja mirë.

Vite më parë, kur isha ende nxënëse gjimnazi, kaloja këtu pushimet dhe nuk ishte aq shumë gëzimi i larjeve në liqen dhe i mbrëmjeve të bukura që më tërhiqnin aty, sesa takimi dhe bisedat e çoroditura që më prisnin me Mirën, shoqen time të fëminisë. Nuk e di, ndoshta ishte edhe mungesa e saj, një pjesë e shkakut të asaj gjendjeje të topitur që po provoja, por them tani se s'duhet të ketë qenë vetëm ajo.

Në tavolinën ku rrija, dikush kish pirë pak më parë një filxhan kafeje dhe ndoshta, në vetminë e tij apo në bisedë me shokun, me një fije shkrepëseje kish bërë mbi llumin e kafesë vija të çrregullta. Fija e shkrepëses kish mbetur në filxhan ndërsa vijat e thara ngjanin tani si merimanga të ngrira.

Çaji po vononte. Kamerierja i ra edhe një herë përqark lokalit, pastaj shkoi te banaku dhe rregulloi flokët përpara pasqyrës së gjatë të bufesë, ku qenë vendosur shishet e pijeve. Në fakt, s'kisha ndonjë dëshirë për ta pirë atë çaj, por duhej ta justifikoja në njëfarë mënyre qëndrimin tim aty. Pastaj mendova se ishte vërtet një marrëzi të rrije brenda, kur jashtë ishte aq bukur.

Pa dashur aspak ta zemëroj kamerieren, u ngrita me kujdes dhe dola përjashta, nga dera që të nxirrte në verandën e lulishtes. Sido që dielli ndriste, bënte pak fresk. Mora rrugën e liqenit dhe duke dëgjuar guriçkat e imëta që kërcisnin nën sandalet e mia, provoja një trazim të qetë.

Plepat qenë rritur shumë qysh nga ajo kohë që i mbaja mend. Më pas kalova përbri tyre dhe sido që nuk më erdhi mirë, m'u drodh zemra kur më zunë sytë ato dy iniciale të shtrembëta që unë dhe Mira kishim gdhendur me brisk në trung. Ç'është e vërteta, u nisa atje me mendimin që t'i gjeja dhe nuk e prisja që një gjë aq e vogël të më shkaktonte atë farë turbullimi. Germat ishin deformuar dhe të linin përshtypjen sikur qenë shëndoshur edhe ato bashkë me trungun. Në vendet ku ne e patëm prerë, lëkura e plepit kish marrë një ngjyrë të murrme, që ngjante tani si një plagë e mbyllur. Desha të qesh me vete, por s'më bëri zemra.

Shkova më tej duke shkelur me kënaqësi mbi tërfilin e gjelbër që kish ngërthyer me lakmi tërë fundet dhe rrëzat e plepave. Sa shumë mundoheshim atëherë të gjenim një tërfil me katër fletë. Mira thoshte se një gjethe e tillë sillte fat, ndërsa një djalë nga lagjja e saj tallej me të. "Një tërfil me katër fletë, tri dhoma dhe një kuzhinë", - thoshte ai. Këto shpjegime prozaike gjithmonë e nervozonin shoqen time.

Dhe ja, tani, prej andej dukej si në pëllëmbë të dorës plazhi i hapur dhe kabinat e braktisura. Veronjësit e fundit sapo kishin ikur dhe sezoni turistik ishte në të mbaruar. Kur po vinim në hyrje të qytetit, na zuri syri një grup turistësh që fotografonin nga kalaja.

Diku aty afër u dëgjua një klloçitje e lehtë. Një varkëtar po çante ujin me një lopatë të vetme, që nxirrte ca tinguj, që më shumë ngjasonin me një mërmëritje se me një këngë. Tri pulëbardha u ulën jashtëzakonisht butë mbi sipërfaqen e liqenit kur uji, megjithatë, mbeti përsëri i qetë dhe i parrudhur.

Pashë orën. Shoferi dhe shoqja ime e rrugës s'po dukeshin. Me siguri ia kishin shtruar muhabetit dhe kështu siç e kishim nisur, ne s'do të arrinim dot në M. para orarit zyrtar. Kishim lajmëruar me telefon për të na rezervuar një dhomë në hotel, por prapë kjo ishte një punë e pasigurt. E mira do të ishte që tani të ndodheshim në rrugë.

Në breg të liqenit filloi të bëjë vapë dhe unë u ktheva përsëri te plepat. Edhe që andej pamja nuk ndryshonte. Gjithçka dukej e vagëlluar dhe e butë si një përkëdhelje e dashur. Duke parë tërë atë ndriçim dhe paqe, nuk të vinte të besoje se këto ishin ditët e fundit të verës dhe s'do të kalonte shumë, ndoshta qysh të nesërmen, e do të fillonin erërat e ftohta dhe ky liqen i butë do të egërsohej e do të mbushej me rrudha brenda pak çasteve.

Prapa krahëve u dëgjuan ca hapa dhe veshi më kapi një zë të njohur. Ktheva kokën me rrëmbim dhe pashë një grumbull burrash që po afroheshin. Ata po kërkonin me sy një tavolinë në hije. Midis tyre e shqova menjëherë njeriun me atë zë të njohur.

Gjatë jetës qëllon shpesh të shohësh fytyra të njohura në vende që s'mbahen mend. Disa prej tyre të japin një gaz të papritur dhe dëshirën për t'i takuar menjëherë, të tjerët nuk ta trazojnë kujtesën për asgjë. Ndaj pa ndonjë brejtje ndërgjegjeje mund t'i shmangësh kollaj. Fytyra që më kapi shikimi ishte diçka tjetër. Në fillim ngurova pak, pastaj hoqa syzet e diellit për ta parë më mirë. Ishte nga ato fytyra që aty për aty të ngjallin një lloj kureshtjeje t'i vështrosh dhe aty për aty dëshirën për t'iu shmangur përballjes me të.

Burrat gjetën, më në fund, një tavolinë pranë trëndafilave të venitur dhe duke bërë shumë zhurmë e potere u ulën si mundën.

- Vërtet është ai? - mendova. Një çast më vonë u ktheva përsëri dhe pashë se si ata hapën një kuti të drunjtë tavlle dhe hodhën short për lojën që po nisnin me të.

Ishte pikërisht ai. Dhe s'qe ndonjë çudi që rastisi ta shihja. Megjithatë, prapësepraprë nuk munda të mposht njëfarë turbullimi. Mos duhej t'i flisja tani? Një lloj kureshtjeje e ngathët s'më linte të qetë dhe pa dëshirën time vazhdova ta vështroj edhe një copë herë si pa mendje.

Asgjë nuk kishte ndryshuar tek ai. Që nga fytyra e mprehtë, qëndrimi i drejtë i trupit, e gjer tek ato lëvizje të shkathëta të duarve, me të cilat po vendoste tani gurët e lojës. Ai kishte ulur kokën dhe po ndiqte me vëmendje rrotullimin e zareve. Pashë se në tëmtha qe thinjur pak, fare pak. Por e gjithë pamja e tij ruante gjithnjë atë vetëbesim dhe shkujdesje që, kohë më parë, na kish lënë pa mend mua dhe shoqen time. E megjithatë, në tërë qenien e tij kishte diçka të hirtë, diçka të zhubrosur, edhe pse jo të vjetër. Ndoshta këtë përshtypje ma krijonte kostumi gri, pak i rrezuar në supe, ato thinja të rralla dhe ajo kuti e tavllës, tepër e lëmuar nga përdorimi. Ndoshta kjo kish të bënte me të gjitha ditët e shkuara e të humbura kot, kur ky njeri kishte hyrë aq shumë në jetën tonë duke na e mbushur atë plot fjalë, gjeste dhe zhurmë.

* * *

Ahere ishte prill. Ndërsa përgatitesha për provimet e maturës, më erdhi një letër nga Mira, shoqja ime e këtij qyteti të vogël. Ajo më shkruante se kishte rënë në dashuri. Për mendjen time ishte diçka vërtet për t'u çuditur. Ç'qe kjo dashuri e papritur që i kish rënë asaj në kokë?

"Përse çuditesh?" - më pyeste ajo në letër. - "Ai është një njeri që nuk ngjan fare me ata që ke njohur ti gjer më sot. Përpara tij vetja më duket si milingonë". Të të duket vetja milingonë, kjo ishte vërtet për t'u alarmuar. Me një fjalë, ëndrrat tona për të vajtur së bashku në universitet po i merrte lumi. Kjo gjë më hutoi dhe më zemëroi shumë. Po letrat e Mirës s'të linin të merrje frymë dhe s'u desh shumë kohë që të ndërroja mendje e të arsyetoja njësoj si ajo, në favor të saj.

Në qytetin e Mirës kishte shkuar një regjisor i ri teatri, që sapo kishte mbaruar Shkollën e Lartë të Arteve. E lexonte anglishten "si ta kish gjuhën e nënës" dhe do të bënte me teatrin e qytetit të saj gjëra që s'qenë parë ndonjëherë. Kështu më shkruante shoqja ime. Ajo ngulte këmbë të më bindte se miku i saj i porsanjohur qe një talent i madh. Mjaftonte ta dëgjoje kur fliste, kur lëvizte duart apo thjesht edhe kur rrinte e mendohej pa bërë asgjë. Shkurt, ai ishte një çudi dhe unë do të bindesha për këtë, që në çastin e parë që do ta shihja.

Sapo mbaruan provimet, shkova si zakonisht në qytetin klimaterik të Mirës. Dhe tanimë, jo si një vajzë pa mend, që s'di tjetër veç të lahet në liqen, të lexojë libra dhe të shohë perëndimet e diellit, por si një vajzë që përgatitet të hyjë në universitet, që e di mirë ç'bën dhe do të japë një mendim të saktë për punët e shoqes së saj.

Mira kish pasur të drejtë. Një ditë pas mbërritjes sime, ajo më çoi në Shtëpinë e Kulturës. Duke u munduar të dyja të merrnim një pamje që s'e kishim pasur kurrë, hymë në sallën e madhe të teatrit ku bëheshin provat. Zemra më rrihte fort. Mira tregohej e përmbajtur. Ajo e dinte mirë ç'bënte. Dhe s'qe gabuar. S'kishin kaluar as pesë minuta që aktorët luanin pjesën kur nga radhët e para të sallës dikush i ndërpreu.

- Është ai, - më pëshpëriti në vesh shoqja ime.

- Jo, jo, jo, - thirri regjisori me ton të prerë. - Sa herë të kam thënë... Futu, more djalë, futu në lëkurën e personazhit. Zhvishe lëkurën tënde...

Kumbimi i atij zëri zotëroi sallën dhe për një çast u duk sikur ndali në vend çdo frymëmarrje. Ishte një zë i tillë që të detyronte ta dëgjoje. Pata përshtypjen që edhe ai, për disa sekonda, sikur i mbajti vesh i çuditur, zërit të vet.

Kishte thënë vërtet gjëra të çuditshme. Shoqja ime më vërente me triumf. Unë aprovova me kokë.

Filluan përsëri provat dhe pas dy minutash, përsëri ndërhyrja e regjisorit:

- Nuk je veprues. Lidhu me partnerin. Transmeto veprimin. Duhet tempo, tempo ritmi...

Trupa dëgjonte si e mpirë. Aktorët pohonin me kokë, sido që shprehja e tyre të linte të kuptoje se nuk e kishin të qartë çfarë kërkohej prej tyre. Të them të drejtën, as unë s'po kuptoja gjë, por fundja s'isha aktore dhe termat e skenës s'kisha si t'i dija. Filluan nga e para. Regjisori ishte bërë nervoz. Ai nuk i la të vazhdonin gjatë, por kërceu nga salla drejt e në skenë.

- More djalë, - iu drejtua aktorit më të ri. - Harroje që je Sherifi. Në këto çaste ti je Don Diegos, që të kanë vjedhur pasurinë. Të kanë lënë me gisht në gojë. Kupton? Me gisht...

- E ka shumë të vështirë me ta, - më pëshpëriti shoqja ime në vesh.

U bë pushimi dhe ai erdhi me hapa të gjatë drejt nesh.

- Në rast se nuk gaboj, sigurisht, kjo duhet të jetë shoqja jote apo jo, Mira? - dhe më zgjati dorën.

- Unë dua që ju të jeni miq - tha Mira me të shpejtë. Ajo u skuq flakë dhe papritur vrapoi nga dera. Unë e ndoqa me sy, sepse nuk kuptova shkakun e atij vrapi. Pastaj u ktheva nga ai.

- Mira më tha se ju doni të bëni një... sistem të ri... teatri, - thashë dhe përnjëherësh u shqetësova, sepse ndjeva ashtu turbullt që po thosha gjëra që s'kishin kuptim. Nga kjo gjendje e vështirë më nxori regjisori. Ai bëri sikur se vuri re ngathtësinë time dhe unë ia dita për nder.

- Po, po, shumë ide kam në kokë, - tha ai me një ton të lodhur. Pastaj përnjëherësh u vrenjt. - Po është një tmerr të mendosh se me kë t'i komunikosh këto gjëra. Siç e shihni, këtu çdo gjë është e vështirë, shumë e vështirë. - Ai psherëtiu dhe kaloi dorën mbi flokët e zinj të dendur. - Ju e patë trupën me të cilën duhet të punoj, - shtoi duke buzëqeshur hidhur. - Dikush ka thënë me të drejtë se një pjesë e bukur muzikore nuk mund të ekzekutohet me një instrument të stonuar. Pastaj drama, drama. Oh, ku jemi ne me dramën!

- Doni të thoni se s'ka pjesë të reja? - thashë me shumë kujdes dhe e vështrova e ndrojtur se mos bëra ndonjë gabim të ri.

Jo, s'kisha bërë. Ai qeshi me dashamirësi dhe shtoi:

- Pjesë të reja? Varet si t'i marrësh. Unë jam për teatrin epik të Brehtit. Më shumë mendime, më pak emocione.

Përsëri u hutova. Fatmirësisht, s'pata kohë të përgjigjesha.

- Për këtë do të shkruaj vetë një dramë, - tha ai në mënyrë të shpenguar, pa i dhënë rëndësi asaj që po thoshte.

- Ashtu?! - thirra unë. Kjo gjë m'u duk shumë interesante. - Përse bën fjalë drama juaj?

- Hëpërhë, ende s'e kam kristalizuar në kokë. Dua të shkruaj diçka për njeriun e ri, më kuptoni, për njeriun e ri... por në një mënyrë të re.

- Kur do të uleni ta shkruani? - s'u përmbajta unë.

Ai qeshi sikur t'i vinte keq për mua.

- Ju dhe shoqja juaj mendoni se këto janë punë të thjeshta, apo jo?

Ai ndezi një cigare dhe unë, megjithëse e turbulluar, pata kohë të vë re mënyrën e bukur se si e thithi tymin dhe pastaj si e nxori të pandërprerë nga hundët. Ngjante aq shumë me përshkrimin e hollësishëm që më kish bërë Mira në letrat e saj, sa tani më dukej sikur e kisha parë këtë gjë vetë, diku gjetkë.

Atë çast u kthye Mira. Dukej se ishte qetësuar plotësisht nga ai vrap i papritur.

- Po flasim për dramën e re që do të shkruajë ai, - thashë menjëherë. Mira tundi kokën dhe pata përshtypjen se ajo u gëzua që ishim miqësuar aq shpejt. Në sallë hyri një grup i ri dhe regjisori, pasi na kërkoi ndjesë, u largua nga ne.

- Mos e pyete gjë për temën e dramës? - tha Mira e alarmuar posa ai na ktheu krahët.

- Po. Pse?

- Sa e marrë që je! Bën njeriu kurrë pyetje të tilla?

- Përse s'duhej ta bëja këtë pyetje? - thashë e çuditur.

- Ai po krijon diçka të re, moderne. Ajo që do të bëjë ai s'ka asgjë të përbashkët me dramat që ke parë ti gjer më sot. Kujton se është aq e thjeshtë për t'u shpjeguar ashtu me fjalë?

"Kujton se është aq e thjeshtë". Diçka të tillë kish thënë edhe ai pak më parë, bile me të njëjtën shprehje në fytyrë.

- Po ty t'i ka shpjeguar? - thashë.

- Sigurisht. Vetëm se unë s'bëj pyetje.

- I kupton të gjitha vetë?

Mira u hutua.

- Si të them... ka edhe gjëra që s'i kuptoj, por unë nuk mund të tregohem aq budallaqe sa të them hapur që s'i kuptoj. Njeriu disa gjëra duhet t'i marrë me mend. Po unë çmendem ta dëgjoj kur flet. Ai thotë gjëra aq të çuditshme. Ah, sa bukur që flet!

Deri pasdite vonë, ne të dyja rrinim në kopshtin me mollë të teto Vangjës dhe s'bënim gjë tjetër veç flisnim për të.

- Sa shumë që është i dhënë pas skenës, - më shpjegonte Mira me pasion. - Është krim që e kanë sjellë në qytetin tonë të vogël. Ai ka nevojë për hapësirë, sepse do të bëjë diçka që del jashtë kufijve, jashtë normave të zakonshme.

Unë rrija shtrirë mbi bar dhe vështroja qiellin përmes degëve të mollëve. E kisha zili shoqen time që fliste me një gjuhë ndryshe nga ajo që dija unë vetë. Kufij, hapësirë... Verën e shkuar, nuk i përdorte këta terma.

- Po sytë, i ke vënë re se si i ka sytë?

- Ne kemi thënë se pamja e fytyrës nuk luan rol te burri - thashë e vrenjtur dhe jo pa dinakëri, një mendimin tonë të vjetër.

- Ashtu vërtet, kjo s'ka rëndësi, por ai ama i ka të gjitha të përsosura. Sa bukur duket kur thotë: "Dashuroje artin në veten tënde dhe jo veten tënde në art".

- Të kujt janë këto fjalë?

- Nuk e di. Sigurisht, të atij.

- S'e besoj.

- S'e beson the? - Mira u indinjua. - Ai mund të thotë jo këtë, por gjëra shumë më të mençura se kjo. Sikur ta dije ti se ç'botë të pasur shpirtërore që ka ky njeri! Por nuk e kuptojnë. Ja edhe ti që je shoqja ime nuk arrin ta kuptosh. Do të vijë dita që ta shohësh emrin e tij anembanë nëpër afishe dhe do t'i kujtosh këto që të them.

Në ditët që pasuan s'bënim gjë tjetër, veç përgjonim dhe s'pushonim së habituri se si ai fliste gjëra që s'i kuptonim fare. Si rrinte e mendohej për orë të tëra duke shëtitur "si një shpirt i humbur" bregut të liqenit.

"Mendon për dramën", - thoshte Mira dhe na drithërohej zemra se mos mendimet nuk i shkonin ashtu si dëshironte ai. Pastaj e shihnim nga xhamat e kafesë poshtë hotelit, tek pinte duhan duke lëshuar tymin rrathë-rrathë dhe vetja na dukej aq e mjerë, aq e mjerë. Shoqja ime më tërhiqte zvarrë kudo që ishte ai. Hynim e dilnim në bufenë e kafesë për të pyetur mos kishin ardhur gjë paketa "Arbëria", ndiqnim të gjitha provat e teatrit, përsërisnim një për një të gjitha shprehjet e tij, të bindura se larjet në liqen dhe soditjet e perëndimeve ishin tashmë punë kalamajsh. Rastet kur regjisori gjente kohë të bënte muhabet me ne qenë çastet më të lumtura. Dhe për fat, ai gjente kohë shpesh. Pjesën tjetër të kohës që mbetej ne vrisnim mendjen të gjenim se ç'qëllim ishte thënë ndonjë fjalë e caktuar e tij. Ishte thënë rastësisht apo kish pasur ndonjë kuptim të dyfishtë. Përse ai kish qenë i trishtuar gjatë drekës dhe në fund të fundit, a ushqente edhe ai të njëjtat ndjenja që kishte Mira për të?

Këto hamendje nuk i zgjidhëm dot deri në fund të verës. Kur erdhi dita të nisesha për në qytetin tim, Mira më tha në mënyrë të papritur se ajo do të hiqte dorë nga shkolla po qe se ai do të pranonte të martohej me të. Ajo e kish mbledhur mendjen top të jetonte pranë atij njeriu e t'i përkushtohej tërësisht, për ta ndihmuar që ai "të gjente vetveten në art". Me sa duket, ajo kish kohë që i bluante këto gjëra dhe për t'iu shmangur diskutimeve, gjeti kohën të m'i thotë minutat e fundit, para se autobusi të nisej.

Më vonë, sa herë që hipja nëpër autobusët urbanë dhe shikoja ndonjë vajzë që vraponte për të arritur portën e hapur, më kujtoheshin këto fjalët e saj që m'u dukën ahere fare pa lidhje. Prita me durim shumë kohë që ta takoja dhe ta pyesja për kuptimin e vërtetë të tyre. Kisha shumë frikë mos ajo e linte shkollën me gjithë mend dhe prandaj nuk i shkruaja. Por në shtator Mira erdhi në fakultet.

- Mos më pyet, - më tha ajo sikur të më lutej. Unë shpresoja më kot. Ai është artist. "Për artistin, martesa është burg", kështu më tha.

Ne nuk folëm më kurrë për refuzimin e tij. Ajo ia kish falur atij fyerjen, unë, vetëkuptohet, gjithashtu. Kur në gazetën letrare u botua një artikull ku një pjesë e tij e vënë në skenë quhej "e dështuar", ne u habitëm, por jo aq shumë. Ndoshta se tani ishim larg apo ndoshta sepse ditët në fakultet ishin të mbushura me zhurmë dhe gjithçka tjetër ishte më e gjerë dhe më e kuptueshme. Megjithatë, kjo nuk ishte ende ndonjë zhgënjim. Ishte vetëm fillimi i njëfarë indiference, që u bë e plotë kur shoqja ime u kthye në shtator nga pushimet e verës.

Duke më thënë shpejt e shpejt përshtypjet e verës, ndërsa tregonte midis të tjerave se si mollët e Teto Vangjës kishin bërë shumë pak kokrra atë vit, ajo papritur dhe krejt rastësisht tha se ai gjithashtu s'kishte bërë asnjë dramë. Nuk e mora dot vesh se përse çështja e tij erdhi kështu fill pas mollëve, sikur ai të qe një dru molle. Ajo nuk e zuri më në gojë dhe vetëm kur unë e pyeta njëherë rastësisht, përsëri tha shpejt e shpejt.

- Seç lozte një lodër, atë lodrën orientale me tavllë si dhe me të bërtitura "shesh mejdani" apo "shah-name", s'më kujtohen mirë fjalët.

Të gjitha këto më erdhën ndër mend aty, në breg të liqenit. Tani ai ishte duke ndenjur në tavolinë vetëm disa hapa larg meje dhe hidhte me shkathtësi zaret mbi tavllë. Kohë më kohë, fërkonte duart dhe vështronte kundërshtarin me një sy triumfues.

- Ep-jek, - thirri i kënaqur dhe lëvizi zaret. Ja, ishte po ai zë që thërriste nga skena: "Zhvishe, zhvishe lëkurën tënde."

M'u kujtua Mira. Ç'bënte ajo tani? Para pak kohe qe martuar në një qytet tjetër dhe punonte kimiste në laboratorin e një uzine. Tani ne s'kishim më kohë të shkruanim letra të gjata. Në të rrallë i bënim njëra-tjetrës ndonjë kartolinë.

Që nga rruga përtej hotelit u dëgjua një buri e zgjatur makine dhe një çast më vonë u duk te dera e verandës fytyra e gjerë e shoferit tonë. Ai po më kërkonte me sy. Unë ia bëra me dorë që nga larg.

Dielli qe ngritur lart dhe mbi liqenin e ndritur pasqyroheshin ëmbël konturet e maleve të zhveshura. U ula të këpus një gjethe tërfili, por ndjeva një dhembje të lehtë në ijë.

- Shesh-besh, - u dëgjua përsëri ai zë si një gjëmim i largët.

Të gjitha ato fjalë të mëdha dhe gjeste të bujshme, mendjemarrëse, ishin zhdukur si me magji dhe në vend të tyre kish mbetur tani vetëm ky "shesh-besh", ashtu si një vend që ka qenë dikur i lulëzuar, plot jetë e drita, mbetet pas ca kohe një djerrinë e zbrazët, shterpë.

"Shesh-besh". Nuk mund ta dëgjoja më.

Ika pothuajse me vrap, përmes plepave, pa u bërë merak se ai mund të më njihte. Kishte qenë një kohë që ai kish zotëruar zemrat dhe mendimet tona, dhe ja tani ishte bërë diçka e largët dhe e huaj, njësoj sikur të mos kishte ekzistuar kurrë. U bë mirë që e pashë edhe një herë. U bë shumë mirë.

Shokët e mi të rrugës përplasën duart nga padurimi.

- Ku ishe futur? Hip shpejt, se jemi të vonuar.

Makina u nis. Plepat, liqeni dhe kabinat e plazhit po zhdukeshin me shpejtësi. Me kokën të mbështetur pas xhamit, ndërsa vështroja peizazhin që thyhej, vallëzonte dhe ikte, ndjeva papritur si po çlirohesha përfundimisht nga diçka e vjetër dhe e panevojshme, që më rëndonte prej kohësh në gjymtyrë, në zë, në ecje dhe në mendime. Ishte një ndjenjë e çuditshme lehtësimi, ku trishtimi që shkakton zakonisht kujtimi i diçkaje të zbrazët, përzihej me gëzimin e ndarjes prej tij.

1973

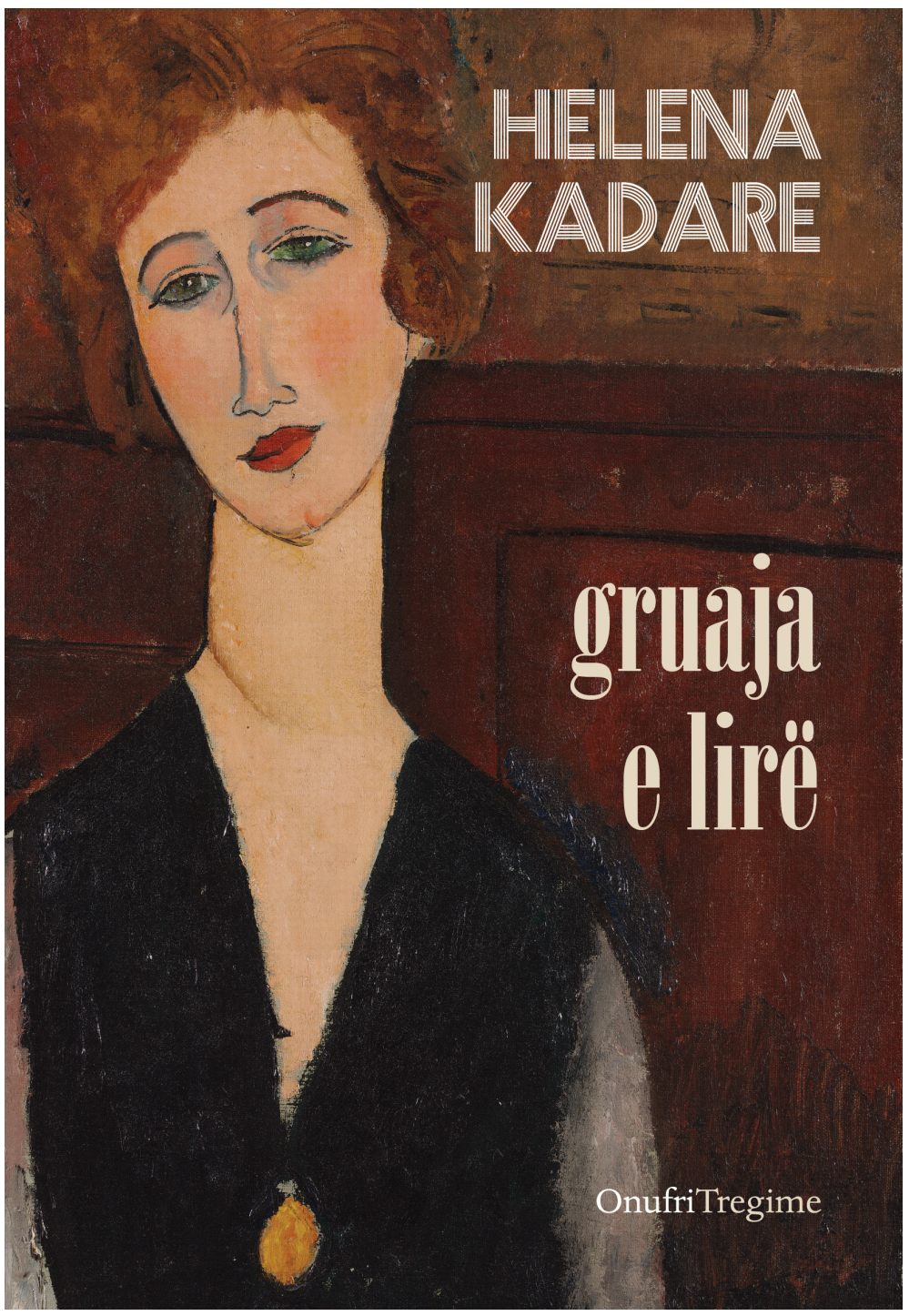

SEJDIN CEKANI

Xhepi i Tatës

- Rrëfim për një ngjarje të jetuar -

Sadiu, tani që ka dalë në pension, e ka bërë si punë rituali që, të shtunën e katërt të çdo muaji, i hipën makinës dhe shkon në fshatin ku ka lindur. Pasi pi një kafe në klubin pranë shkollës, zbret për te shtëpia ku kaloi vitet e fëmijërisë. Pastaj shëtit ngeshëm në vendinat ku mblidheshin e luanin kur ishin fëmijë, si te sheshi i manave të mëhallës, poshtë në Hasullore, buzë lumit deri në Gjere, ku verës vinin prita dhe laheshin, pushonin nën hijet e rrapeve e vidhave, zinin ndonjë peshk mustak e, më rrallë, ndonjë troftë pikaloshe.

Herë të tjera e fillon shëtitjen nga arat e gjera përreth shtëpisë së tyre të dikurshme. Aty ndalon gjatë dhe kujton mëngjeset e gushtit e të shtatorit, kur çohej herët dhe këpuste fiqtë e ëmbël me vesë. Në Kopadel e deri në Markore kapte degët dhe merrte kokrrat më të pjekura nga dhjetë a më shumë varietetet e fiqve e bistakë të gjatë rrushi, që gjyshi s'dihej se prej nga ç'vende i kishte sjellë e i kishte mbjellë rrënjët e tyre, shtonte edhe disa kokrra sheftelie e kumbullash kosture, mollësh verige apo pak majoshe.

Ndërsa në fund të tetorit, kur është ngrohtë, por jo vapë, Sadiu ka qejf të bëjë atë rrugën e gjatë prej më shumë se një ore, ku dikur shkonte për të bërë shkollën tetëvjeçare. Pasi kalon rrugën e sheshtë, por të ngushtë nëpër Benere, kapërcen Përroin e Shatës, ecën nëpër ferrishtën ku dikur ishin qarret madhështorë, zbret në anë të Kolobardhit e Veshteprit për te Gurra e Gajorit, freskon fytyrën me ujin e rrahur që buron nga Gurshpata dhe fillon ngjitjen për më shumë se një gjysmë ore nëpër Zabelin e Madhës. Kur mbërrin te vija e dikurshme e ujit që përshkonte bokat, më në fund mbërrin në Sopkuq, ku janë ende rrënojat e shkollës së vjetër.

Kështu bën herë pas here: shëtit më këmbë nëpër vendet e fëmijërisë. Dhe, duke shëtitur nëpër to, shëtit edhe nëpër kujtime. Por atë të shtunë shtatori Sadiu nuk shkoi as në Domjon, as në Kopadel, as te gurra që kalon në anë të shtëpisë së tij të dikurshme, as nëpër Kopile, që përfundonin te lumi i Gostimës.

Atë fundjavë, vendet e fëmijërisë nuk i shëtiti me këmbë, por me mendje. Shkak u bë një emër i shqiptuar nga goja e një vajze katër-pesë vjeçe, që befas i kishte hapur një derë të vjetër të kujtesës. Ishte emri Tatë.

...

Pas shumë e shumë vitesh, atë ditë Sadiu takoi shokun e tij të fëmijërisë, Lanin. Ai kishte ardhur nga kontinenti i largët, ku tashmë jetonte me të birin, të cilit i kishte dalë lotaria amerikane. Mbante përdore një vajzë të vogël. Sadiu u takua përzemërsisht me Lanin dhe përkëdheli vajzën e vogël.

Pastaj e pyeti në anglisht:

- Si e ke emrin?

Lani buzëqeshi.

- Pyete në shqip, se e kupton dhe e flet shumë mirë.

Sadiu e pyeti përsëri vogëlushen, këtë herë në shqip.

Vajza e vogël cicëroi:

- Unë jam Tata!

Sadiu shtangu një çast.

Tata!

Kishte qenë emri me të cilin fëmijët e mëhallës thërrisnin Lemen, nënën e Lanit.

Lani e pa Sadiun në sy dhe buzëqeshi.

- Doja ta kujtonim për mirë nënën tonë, që na rriti me aq mundime. Prandaj ia vumë mbesës emrin e saj. Dhe nuk i vumë emrin që kishte në pasaportë, Leme. I vumë emrin me të cilin e thërrisnin ne, fëmijët e saj, por dhe gjithë fëmijët e mëhallës. Ashtu siç e thërrisje edhe ti. Tatë. Tata e Lanit.

- Po, Tatë... - tha Sadiu. - Ashtu e thërrisja vërtet. - U mendua një imtë me sytë përtokë dhe i doli një psherëtimë. - Eh, Tata...

Sadiut i mjaftuan vetëm ato fjalë për të kthyer kohën e pesëdhjetë viteve të shkuara. Iu shfaq përpara syve një grua e vogël thatanike, me fytyrën e rreshkur nga dielli i verës dhe fraqi i dimrit. Bashkë me portretin e gruas iu shfaq edhe diçka tjetër. Ishte xhepi i Tatës. Sidomos atë, xhepin e Tatës, nuk e kishte harruar asnjëherë.

...

Tata lindi e rriti shtatë fëmijë në një shtëpi të vogël me dy dhoma e dysheme prej balte të ngjeshur. Në mëngjes i duhej të ngrihej herët, të zgjonte fëmijët, t'i bënte gati për shkollë katër më të mëdhenjtë dhe pastaj të shkonte të punonte në arat e kooperativës.

Ishin vitet e çmendurisë së hiperkolektivizimit. Me parullën e mbështetjes në forcat e veta dhe të prodhimit të bukës në vend, në mëhallën e Domjonit erdhën dy traktorë që, me uturima e zhurmë zinxhirësh, filluan të shkulnin me kavo metalike bungat, qarret, shkozat, dëllinjat dhe qindra e mijëra rrënjë mollësh (vetëm në lagjen e tyre ishin më shumë se katërmbëdhjetë lloje mollësh), hardhish, kumbullash, manash, dardhash e fiqsh. U zhdukën pyllishtat e bukura dhe rreshtat e gjatë të pemëve nëpër mezhda. Pas dy vjetësh, domjonakët nuk e njihnin më vendin e tyre të shqyer e të rrafshuar, sikur ta kishin kafshuar përbindëshat. Gjithsesi, kooperativa nuk bëri përpara dhe çdo kooperativist, nëse plotësonte normën ditore, do të merrte tre lekë në ditë. Ose nëntëdhjetë lekë në muaj. Mjerimi ishte ulur këmbëkryq në familjet e tyre. Gjoja me propozim nga poshtë, por në të vërtetë me urdhër të partisë, familjet nuk kishin më as një dynym tokë si kopsht vetjak. Nuk u lejohej të mbanin as bagëti të imta, madje as pula. Nënat nuk u jepnin dot fëmijëve as qumësht, as djathë, as vezë. Mish mund të hanin vetëm një apo dy herë në vit. Familjet me pak fëmijë bënin si bënin dhe i kalonin dimrat duke dhënë e marrë me njëri-tjetrin e me të afërmit, ndërsa familjet me shumë fëmijë ishin të uritura në kuptimin e plotë të fjalës, në kufijtë e mbijetesës.

...

Tatën e Lanit, bashkë me gratë e tjera të brigadës, e shihje tek nxitonte me shatin në krah për të prashitur misrin, me kazmën në dorë për të hapur toka të reja, me barrët e rënda të kashtës e të barit. Por edhe me barrët e druve për oxhakun e familjes, për të ngrohur fëmijët.

Burri i saj, Saliu, ngrihej çdo ditë dhe shkonte të punonte në ndërtim. Kur kthehej mbrëmjeve në shtëpi, sillte nga tri bukë të verdha misri, të bëra me një miell si rërë lumi. Por edhe ato bukë mezi i merrte, sepse as lekët për bukë nuk mjaftonin. Punonin burrë e grua dhe nuk u siguronin fëmijëve as bukën pa gjellë.

Fëmijët donin edhe rroba, donin opinga. Po me se t'i blinin? Rrobat e vjetra i kishin arnë mbi arnë. Opingat e thesit i ati ua mbërthente me tela.

Kur Tata donte t'ua lante rrobat fëmijëve, ua hiqte ato që në mëngjes herët, i mbulonte me jorgan, ua lante rrobat në govate dhe pastaj i vinte ato të thaheshin përreth oxhakut. Kur thaheshin, i merrte fëmijët një e nga një, i lante dhe ua vishte rrobat. Të nesërmen ata duhej të shkonin në shkollë të larë e me rrobat e pastra.

Tata asnjëherë nuk e prishi zemrën me fëmijët dhe i mbronte si pula zogjtë. Përpiqej t'i ushqente, t'i ngrohte, t'i lante e t'i mbante gjallë.

Netëve, kur fliste me të shoqin për hallet e ditës, Tata psherëtinte për fatin e fëmijëve dhe vriste mendjen si e si t'i shpëtonte nga uria. Mendja e asaj gruaje trupvogël, thatanike, me një qerre fëmijësh pas vetes, punonte vetëm për ta.

...

Sadiu, ndërsa pinte kafenë me Lanin në klubin e fshatit, ndiente se kujtimet po

i vinin njëri pas tjetrit që nga pesëdhjetë e kusur vite më parë, kur ata ishin ende fëmijë në tetëvjeçare, kur lufta për mbijetesë ishte e përditshme. Sadiut iu kujtua një ditë e largët, aty nga fillimi i viteve shtatëdhjetë. Ishte dimër. Fëmijët e Domjonit po ecnin nëpër rrugën me baltë për të shkuar në shkollë. Opingat iu ngecnin në baltë, këmbët iu ishin lagur ende pa shkuar në shkollë, ku mësonin për "Lulin e vocërr" të Migjenit, por që ishin vetë shëmbëlltyra të personazhit migjenian. Si çdo ditë, fëmijët ndaluan përpara shtëpisë së Lanit. Por Lani dhe motrat e vëllezërit nuk ishin bërë ende gati, kështu që Sadiu, bashkë me taborin e fëmijëve që vinin nga mëhalla tjetër, u futën te dhoma që të ngrohnin duart te zjarri që kishte ndezur Tata. Pikërisht atë mëngjes, Sadiu, si më i rrituri i fëmijëve të lagjes së përtejme, pa diçka që nuk iu hoq kurrë nga mendja.

Tata kishte vënë një tenxhere me ujë në vatër. I hodhi kripë. Pastaj theu vetëm një kokërr vezë. E trazoi me ujin e ngrohtë me kripë, e la dhe pak në zjarr, e hodhi në një sahan dhe ua vuri në sofër shtatë fëmijëve. Shtatë fëmijë, vetëm një kokërr vezë! Ata hanin duke ngjyer copat e bukës së misrit në sahan.

Sadiu atëherë ishte pak më shumë se dymbëdhjetë vjeç, por ajo pamje iu ngulit në mendje. Ndoshta sepse një fëmijë nuk e harron lehtë urinë e një fëmije tjetër.

...

Lufta e Tatës kishte qenë e përditshme dhe Sadiut iu kujtua përsëri xhepi.

Ato kohë, gratë e fshatit, kur shkonin në punë, vishnin pantallona dhe mbi to mbanin fundin e gjerë me pala. Kjo ishte, si të thuash, "uniforma" e tyre për në punë, por edhe për në shtëpi.

Tata u kishte bërë pantallonave një xhep të madh sa një qese. Fundi i gjerë me pala e me llastik, e bënte xhepin të mos dallohej fare. Dhe ai xhep, për pak kohë, do të bëhej shpëtimi i fëmijëve të saj.

Kur donte t'u bënte ndonjë një vakt me fasule, Tata kalonte në anë të ngastrës pranë shtëpisë, ku ishin mbjellë fasulet e kooperativës. Kërrusej, merrte dy-tre kacekë dhe i fuste në xhep.

Pastaj shkonte në punë. Kur kthehej më vonë, e bënte përsëri. Mbase edhe disa herë në ditë, derisa, më në fund mund të ishin bërë edhe dyqind gramë kokrra fasulesh.

I fuste kokrrat e fasuleve në vorbë dhe ua gatuante fëmijëve. Ata mbushnin barkun me misërnike e fasule dhe flinin të ngopur. Tata i shikonte dhe gëzohej.

Ndoshta për të, ajo ishte gjëja më e madhe që mund t'u jepte fëmijëve: t'ua mbushte barkun dhe të flinin një natë pa ndjerë uri.

...

Kjo puna e xhepit vazhdoi gjatë. Edhe në ngastrat përtej përroit, poshtë Kolokoçit, ndërsa gratë e brigadës vilnin fasule, kur nuk e shikonin të tjerat, Tata shkërmoqte disa kokrra herë pas here dhe i fuste në xhep. Dhe kur xhepi mbushej plot, Tata gëzohej, sepse fëmijët do të hanin.

Duhet thënë se atë kohë brigada mbillte fasule, por ato shkonin në magazinat e shtetit dhe vetë kooperativistët nuk mund t'i përdornin si gjellë. Vetëm nëse kishte te dyqani i fshatit, mund t'i blinin.

Por Tata e kishte gjetur zgjidhjen e saj. Xhepi ishte bërë si një minierë floriri për fëmijët.

Atë vit, në arat e brigadës, përveç ngastrave të mbjella vetëm me fasule, ishte dhënë urdhër që edhe në arat me misër, të futeshin si kulturë bujqësore bashkëshoqëruese rreshta me fasule.

Për Tatën kjo ishte një mundësi e mirë, sepse do të shtoheshin ditët e punës për vjeljen e fasuleve dhe xhepi do të mbushej plot, fëmijët do të kishin çfarë të hanin.

Por nuk zgjati shumë.

Çulja, një burrë dembel e shpirtlig, e spiunoi Tatën te brigadieri. I tha atij se kishte disa ditë që Tata vidhte fasule dhe i fuste në xhep. Brigadieri donte ta kapte me presh në duar, por Tata ishte grua dhe nuk ia kontrollonte dot xhepin poshtë fustanit. Atëherë brigadieri raportoi te përgjegjësi i sektorit. Pastaj fjala vajti deri te kryetari i kooperativës. Për fat, kryetar Hyseni qëlloi burrë i mirë, babaxhan e zemërbardhë.

- Lëreni rehat Tatën, se ka shtatë fëmijë, - i tha brigadierit. - Ato kokrra fasulesh që ajo i ka mbledhur me thonj nëpër ara, do të kalbeshin e do t'i hanin milingonat. Tata ua çon fëmijëve që të mbushin barkun.

Fjala u përhap në mëhallë. Dikush e quajti Tatën hajdute. Hajdute të pronës së përbashkët socialiste. Të tjerë e quajtën grua të zonjën, nikoqire e rravgore, një grua që bënte gjithçka për fëmijët e saj.

Ngjarja shkoi edhe në veshët e fëmijëve, por ata nuk e quajtëm hajdute. Ata ishim fëmijë dhe ndoshta nuk kuptonim shumë nga prona socialiste, por ama e dinin se Tata nuk i merrte fasulet për vete, por për fëmijët. Në sytë e tyre, Tatë imcakja u bë si një mbrojtëse e fëmijëve. Dhe që atëherë, nuk e thërrisnin më teta Leme, por Tatë. Ashtu siç e thërrisnin fëmijët e saj. Dhe Tata, sa herë i shihte në rrugë, ua përkëdhelte kokën secilit prej tyre dhe u thoshte:

- Të keqen tata, sa je rritur!

...

Sadiu gjerbi edhe një herë kafenë që po ftohej. Lani po përkëdhelte mbesën lozonjare dhe e pyeti:

- U mërzite, Tatë?

Sadiu e pa.

Atë çast iu duk sikur nuk ishte më në klubin e fshatit, por sikur kishte përpara shtëpinë e vogël me dy dhoma. Aty dëgjonte zërat e shtatë fëmijëve të Tatës. Shihte zjarrin në vatër, sahanin me ujë të ngrohtë e kripë dhe një kokërr vezë për shtatë fëmijë.

E mbi të gjitha, xhepin e madh të fshehur nën fundin me pala. Xhepin që mbushej kokërr pas kokrre e që, për fëmijët e Tatës, ishte bërë si një minierë floriri.

Tata ka ndërruar jetë prej kohësh, por fëmijët e asaj kohe nuk e kanë harruar. Ndoshta nuk mbajnë mend çdo gjë që ka ndodhur dhe kanë harruar shumë fytyra, shumë ditë, shumë dimra, por xhepin e Tatës nuk e kanë harruar. As vetë të mirën Tatë.

Ndonjëherë, në kohë të këqija, dashuria nuk vjen me fjalë të mëdha, por vjen edhe nga një copë bukë, nga një sahan me ujë e kripë, nga një kokërr vezë për shtatë fëmijë. Por, ndonjëherë, dashuria u fshehka edhe në një xhep të madh nën një fund me pala.

Eh, Tatë...

LIU ZHENYUN

Një ditë sa tri vjeshta

Fragmanet nga romani | Përktheu nga origjinali: Iljaz Spahiu

Hua Erniangu ishte njeri që i pëlqente të dëgjonte barceleta. Kur e pyesnin nga je, Hua Erniangu përgjigjej nga mali Wanglang. Kur e pyesnin me çfarë merresh, thoshte me kërkimin e barceletave. Kur e pyesnin përse ke ende brymë në vetulla, ajo përgjigjej se në malin Wanglang ka gjithmonë borë. Hua Erniangu mbante në krah një shportë të mbushur plot me hurma të kuqe, njëlloj si fanarët.

Barceletat ajo nuk i kërkonte ditën, por natën.

Hua Erniangu, në fakt, nuk ishte me origjinë nga Yanjini. Kishte ardhur nga larg këtu, për të pritur një person në portin e trageteve. Ai personi quhej Hua Erlang. Priti mbi tri mijë vjet dhe Hua Erlangu nuk erdhi. Sa herë që takonte dikë, Hua Erniangu i thoshte se e kishim lënë të takoheshim, nuk e di nëse Hua Erlangu ka ndërruar mendje dhe e ka thyer premtimin, apo ka vdekur rrugës për shkak të luftërave dhe fatkeqësive të vazhdueshme gjatë këtyre tri mijë viteve. Kur lodhej duke qëndruar në këmbë, Hua Erniangu ulej buzë lumit, lante këmbët dhe murmuriste me vete: "Ja uji sa mirë e mban fjalën, thotë do të vij dhe vjen çdo ditë në kohë." Uji i përgjigjej: "Erniang, uji që ke parë dje nuk isha unë, edhe unë sot sapo kam ardhur." "Shyqyr që nuk ndryshon lumi, - psherëtinte Hua Erniangu, - përndryshe nuk kisha ku të shkoja". "Erniang, - i thoshte uji, - ndryshon uji, ndryshon edhe lumi". Në qiell po fluturonte një varg patash të egra dhe Hua Erniangu u tha: "Sa të përpikta jeni ju pata, ikët vitin e kaluar dhe u kthyet sivjet tamam në kohë." Patat i thanë: "Erniang, ne nuk jemi tufa e vjetshme, ajo tufë ka kohë që ka ngordhur në jug." Afërsisht në kohën e sundimit të Huizongut në dinastinë Song, aty pranë fluturuan edhe disa lejlekë, më pas edhe disa fazanë. Hua Erniangu e kuptoi se pritja e saj ishte bërë tashmë si barceletë dhe një natë papritur u kthye në mal. Ky mali quhet Wanglang (Mali ku pritet i dashuri).

Më vonë njerëzit e kuptuan se Hua Erniangu nuk ishte njeri, por një copë guri, i cili më vonë u shndërrua në mal. Guri në vetvete presupozohet që duhet të jetë zemërgur, por ja që Hua Erniangu ishte e butë si uji. Pikërisht kjo butësi e mori më qafë atë. Nga dinastia Song e deri tani kaluan përsëri disa mijëra vjet. Malli dhe zemërimi i mbi tri mijë viteve e bënë Hua Erniangun të gëzojë një jetë të gjatë e pa pleqëri; jo vetëm jetë gjatë e pa pleqëri, por edhe me rini të përhershme. Kanë kaluar mbi tri mijë vjet dhe ende sot duket e bukur si një 17-18-vjeçare.

Disa të tjerë thonë se Hua Erniangu vdiq duke qarë nga pritja e gjatë. Pasi u ringjall, nuk i dilnin më lot dhe shpirti i saj u fut në ëndrrat e njerëzve për të dëgjuar barceleta.

Në këtë botë jo çdokush di të tregojë barceleta. Hua Erniangu vjen në ëndrrat e tua për të gjetur barceleta, por ti nuk di t'i tregosh bukur dhe nuk e bën për të qeshur atë. Megjithatë, ajo nuk mërzitet, të thotë: "Më merr në shpinë dhe më ço të ha një tas supë pikante." Por kush është ai që mund të mbajë në shpinë një mal? Sapo e vë në shpinë Hua Erniangun, shtypesh e vdes prej saj. Ose vdes nga pesha e barceletave. Nëse ti e bën për të qeshur Hua Erniangun, ajo të jep një kokërr hurmë të kuqe.

Por ishte një djalë endacak që i tregonte aq bukur barceletat, sa Hua Erniangu u shkri së qeshuri. Pasi qeshën e hëngrën hurmat, normalisht secili duhej të shkonte në punë të vet. Kur qeshte, Hua Erniangut i merrte fytyra një ngjyrë të kuqërreme dhe befas ngjante edhe më e hijshme se zakonisht. Duke qenë në ëndërr, djali endacak u bë pak më trim se zakonisht, e provokoi Hua Erniangun dhe mendoi të bëjë dashuri me të. Të mendosh të bësh gjëra të tilla me një copë gur, në vetvete është një gjë shumë qesharake. Hua Erniangu qeshi sërish dhe në gëzim e sipër e pranoi djalin. Pasi hoqën rrobat, sapo trupat e tyre u takuan, nga kënaqësia e pashoqe, ai në moment u shkri. Të nesërmen në mëngjes njerëzit e shtëpisë e zbuluan të shtrirë lakuriq në krevat, pa shenja jete. Hoqën trupin dhe vunë re çarçafin e lagur me spermë. E çuan për kontroll në spital dhe iu thanë se ka pësuar infarkt miokardi, nuk ka lidhje me spermën në çarçaf. Sigurisht, jo të gjithë njerëzit në Yanjin që vdesin nga infarkti kanë lidhje me Hua Erniangun, disa thjesht vdesin nga infarkti dhe kaq.

Dikush më i guximshëm tregoi barceleta dhe e bëri për të qeshur Hua Erniangun, më pas e pyeti: "Erniang, përderisa i lejon të tjerët të të tregojnë barceleta, a mund të më tregosh edhe ti një barceletë mua?" Erniangu sapo kishte qeshur dhe ishte në humor të mirë, kështu që pranoi. "Kohët e fundit, - nisi të tregojë, - ia kam ndërruar emrin shtëpisë sime. Mali Wanglang e ka këtë emër që nga dinastia Song deri tani, kështu që thashë t'ia ndryshoj". Ai e pyeti: "Si do ta ndryshosh?" Hua Erniangu tha se do të ndërrojë vetëm një hieroglif, nga "wang – vështro" në "wang – harro". "Qëndrova si gur duke vështruar mbi tri mijë vjet, tani duhet ta harroj atë qen bir qeni". Ai dikushi i tha: "Hua Erniang, kjo fjalë sikur nuk shkon. Me gojë gjithë kohën thua se duhet ta harrosh këtë njeri, por në fakt vazhdon ta kesh në zemër." Hua Erniangu i tha: "Si thua, nuk është për të qeshur kjo?" Ai qeshi. Pas kësaj, Hua Erniangu i pyeste vetë njerëzit që u tregonte barceleta që t'i tregonin edhe asaj një. Njerëzit e dinin se ajo do të tregonte historinë e ndryshimit të dy hieroglifeve, kështu që i thoshin: "Ti je e moshuar dhe nuk duam të të lodhim."

Kishte edhe njerëz që e bënin të qeshë Hua Erniangun edhe me një fjalë të vetme pa pasur nevojë të mbajnë ligjërata të gjata dhe fytyra e saj merrte një nur të hijshëm e rrëzëllente nga gëzimi. "Çfarë talenti", - thoshte ajo dhe pastaj i shpërblente me dy hurma të kuqe dhe gjithë familjes së tij i hiqte të drejtën për të treguar barceleta për tre vjet. Sigurisht, para më shumë se tri mijë vitesh talente të tilla takoheshin shumë rrallë.

Kishte edhe njerëz që i thoshin: "Hua Erniang, bota është kaq e madhe, ti përse rri gjithë kohën vetëm në Yanjin, dil e shëtit nëpër botë." "Ashtu është, bota është e madhe, - u përgjigjej ajo, - por tani është shumë vonë. Para se të shndërrohesha në mal, mund të largohesha nga Yanjini, por tani që jam bërë mal, qoftë 'mal që vështron për dhëndrin', qoftë 'mal që harron dhëndrin', është e vështirë ta tundësh apo ta lëvizësh malin, kështu që s'më mbetet gjë tjetër, veçse të rri në Yanjin. Nuk është se përtoj të iki nga Yanjini, thjesht kam ngelur këtu, dhe me gjendjen aktuale, vetëm këtu mund të qëndroj e të vështroj botën përtej tij, ose të qëndroj në Yanjin e të harroj botën përtej tij".

Nga frika se mund të humbnin jetën, shumica e njerëzve në Yanjin, kur rriteshin, sajonin disa barceleta, të cilat i përsërisnin në heshtje disa herë para gjumit, për të parandaluar ndonjë të papritur. Këtu e kishte burimin edhe humori i banorëve të Yanjinit. Edhe natën bënin humor, lëre pastaj ditën! Kishte edhe njerëz që nuk e vrisnin mendjen, që zakonisht nuk përgatisnin barceleta, me mendimin se Yanjini ka më shumë se 500 mijë banorë, kështu që si zor se vinte radha e tyre. Kur ka shumë popull, njeriu bëhet neglizhent, por pikërisht nga kjo Hua Erniangu shfaqej papritur në ëndërr dhe ai njeri e humbte jetën në moment. Tekefundit, kush i tha të tregohet neglizhent?

Megjithatë, nuk është se nuk kishte periudha pauzash. Çdo vit, me raste festash, Hua Erniangu u jepte pushim banorëve të Yanjinit. Kështu, për Festën e Varkës së Dragoit, Festën e Mesvjeshtës, Festën e Pranverës, e festa të tjera, banorët e Yanjinit mund të mos tregonin barceleta. Ata festonin në mënyrë mjaft serioze, shëtisnin rrugëve me fytyra të vrenjtura dhe kur takoheshin, i hidhnin një vështrim të ftohtë njëri-tjetrit. Kjo nuk nënkuptonte aspak ndjenja jomiqësore; përkundrazi, ishte shprehje intimiteti e ngrohtësie. Ftohtësia nënkuptonte ngrohtësi, serioziteti nënkuptonte relaksim dhe kjo ishte zanafilla e gjithçkaje.

Pikërisht dimrin e vitit të kaluar, kur u kthye në vendlindje për të vizituar familjarët, autori pati një takim të tillë në ëndërr me Hua Erniangun, e cila e detyroi të tregojë një barceletë. Duke mos qenë i përgatitur psikologjikisht, autori, i zënë ngushtë, u turbullua dhe ashtu pa u menduar, tha: "Kur largohesh nga Yanjini, njerëzit shpesh i marrin shakatë për të vërteta. A quhet barceletë kjo?" "Për shembull?" - pyeti Hua Erniangu. Autori: "Dikush thotë se në ujë ka një hënë dhe dikush tjetër përpiqet ta kapë..." "Barceletë e vjetër", - e ndërpreu Hua Erniangu. - "A nuk historia e majmunit që peshkon hënën?" Pastaj u vrenjt në fytyrë dhe tha: "Mos u mundo të ma hedhësh mua. Nëse ma hedh mua, ia ke hedhur vetes..." Autori nxitoi të justifikohej: "Barceleta është e vjetër, por thuhet se ende ka njerëz që shkojnë të kapin hënën. Nuk të duket qesharake kjo?" Këtë herë Hua Erniangu qeshi dhe autori ia hodhi ndëshkimit. Shpëtoi jetën falë faktit që jashtë Yanjinit njerëzve iu pëlqen që t'i marrin barceletat si të vërteta. Hua Erniangu më pyeti më pas nëse dëshiroja të më tregonte një barceletë. Unë që kisha dëgjuar se ajo tregonte vetëm një barceletë, historinë e vjetër me dy hieroglife "vështroj" dhe "harroj", i thashë: "Nuk dua t'ju bezdis." E vetmja gjë që nuk e kuptova është se, kur dikush i tregon bukur barceletat, Hua Erniangu i dhuron një hurmë të kuqe, kurse mua nuk më dha hurmë pasi e përfundova barceletën. Pastaj mendova, ndoshta niveli im ka qenë sa për të kaluar klasën, kështu që nuk më kërkoi të mbaj malin, pra më bëri favor, dhe menjëherë më mbuluan djersët e ftohta. Është tamam siç thotë vjersha:

Në ëndërr vagullt shfaqet Hua Erniangu,
Në mëngjes herët supë pikante ende hamë,
Një ditë sa tri vjeshta, ditët e hidhura të shkurtra janë,
Lotët rrjedhin poshtë e nga njëri-tjetri na ndajnë.

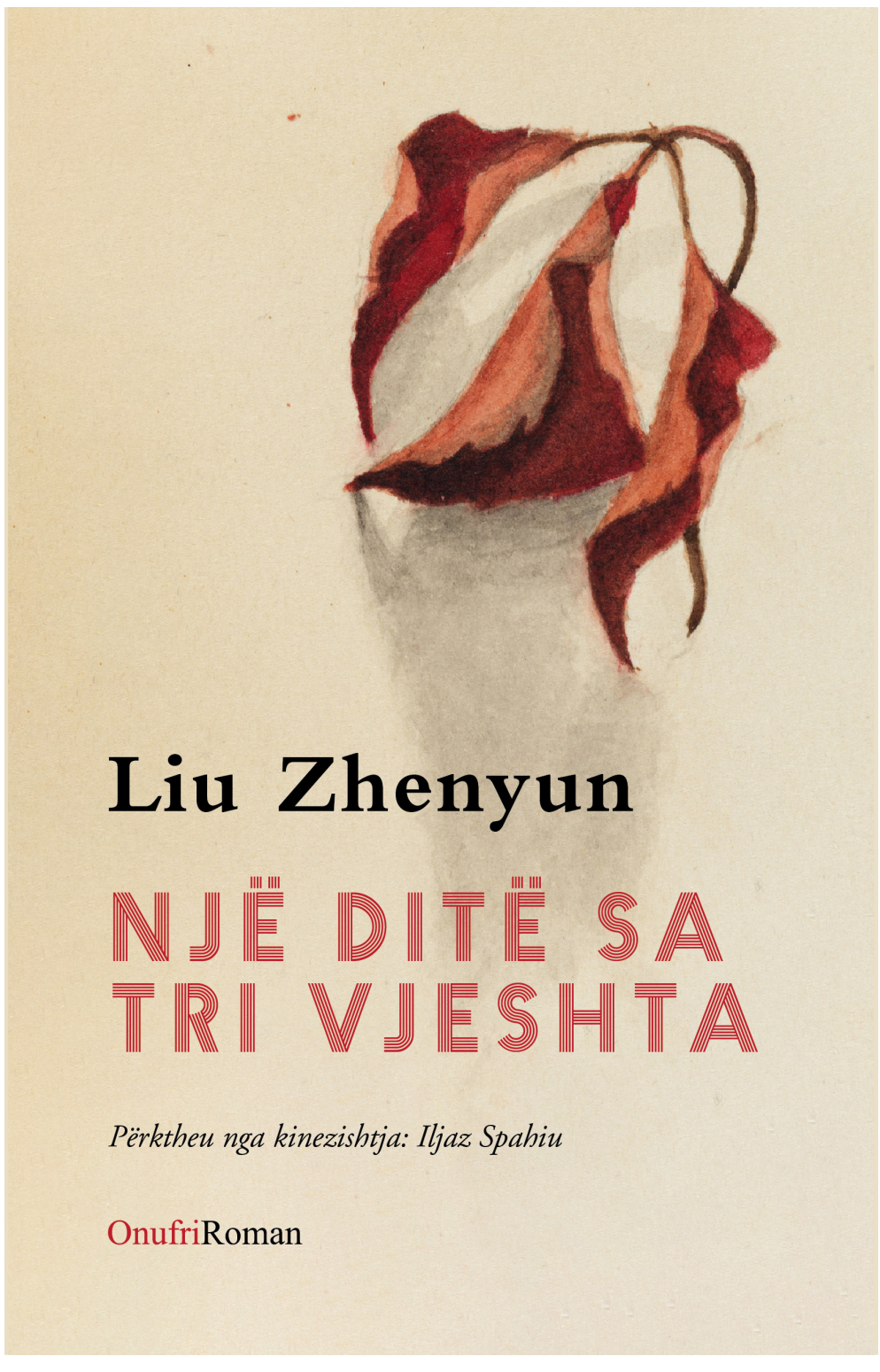

Burbuqe Spahiu Lukacevic

Te lisi në vorr

TREGIM

"Ka vende ku koha kalon. Ka vende ku koha ndalet. Dhe ka vende që ruajnë përgjithmonë sekretet e njerëzve."

— "Drejtoreshë, do të vish?" — pyeti njëra nga mësueset, ndërsa po bëheshin gati të niseshin.

Ajo ngriti kokën nga fletoret që po korrigjonte dhe buzëqeshi lehtë.

— Nisuni ju. Kam edhe disa korrigjime. Do t'ju arrij rrugës.

Dhe mbeti vetëm.

Në klasë dëgjohej vetëm fështërima e letrave dhe trokitja e lapsit mbi fletore. Jashtë, pasditja po zbriste ngadalë mbi Dajçin e Bregut të Bunës. Biçikletat e mësueseve u larguan drejt Samrishtit, ndërsa ajo vazhdoi punën e saj, pa e ditur se po mbyllte ditën e fundit të jetës së saj të zakonshme. Askush nuk mund ta merrte me mend se ato pak fjalë të thjeshta do të bëheshin kujtimi i fundit që do të ruanin për të. As vetë ajo nuk mund ta dinte se rruga drejt Lisit në Vorr, atë rrugë që e kishte përshkuar qindra herë, atë mbrëmje do ta mbështillte përgjithmonë enigma.

E përkulur mbi fletoret e nxënësve, ajo ngriti kokën dhe përsëriti me qetësi:

— Nisuni ju. Kam edhe disa korrigjime. Do t'ju arrij rrugës.

Kur shoqet mbërritën te Lisi në Vorr, varka i priste, si çdo pasdite, buzë Bunës. Lumi rridhte i qetë nën dritën e mbrëmjes, ndërsa hijet filluan të koloviteshin mbi ujë.

Por ajo nuk erdhi.

Në fillim menduan se ishte vonuar. Ndoshta i ishte prishur biçikleta. Ndoshta ishte ndalur për pak çaste gjatë rrugës. Në momentet e para askush nuk shfaqi shenja shqetësimi. Por minutat kalonin dhe rruga mbetej bosh. Sytë e tyre shikonin herë pas here drejt udhës që vinte nga Samrishti. Mbrëmja po errësohej, ndërsa mbi Bunë po zbriste një heshtje e pazakontë. Pa e kuptuar, ankthi nisi të hynte në zemrat e të gjithëve.

Pleqtë e asaj ane thoshin se Lisi në Vorr nuk ishte thjesht një vend ku ndaleshin varkat. Ishte një vend që mbante mbi supe shekuj kujtimesh, legjendash. Në atë gji të vogël pranë Bunës, mes Oblikës dhe udhës së Muriqanit, ngrihej një lis madhështor. Rrënjët e tij, sipas gojëdhënës, përqafonin një varr të lashtë, ndërsa degët e përkulura mbi ujë dukej sikur ruanin heshtjen e lumit. Te moshuarit rrëfenin se, në netët e qeta, kur era pushonte dhe mjegulla mbështillte Bunën, pranë lisit dëgjoheshin murmurima e vajtime të largëta. Askush nuk dinte të thoshte nëse ishin zërat e erës, të ujit apo të shpirtrave të kohëve të shkuara.

— Janë murmurimat e Lisit, — thoshin ata.

Madje disa besonin se edhe emri Muriqan kishte lindur nga ato murmurima që era i shpërndante përgjatë brigjeve të Bunës. Brez pas brezi, historia ishte përcjellë nga goja në gojë. Askush nuk e tregonte njësoj, I kisha degjuar te gjitha variantet,por të gjithë pajtoheshin për një gjë: se kjo tokë kishte ruajtur gjithmonë fate të pazbuluara, dhimbje të mëdha dhe sekrete që koha nuk kishte mundur t'i fshinte.

Por legjenda që më ka drithëruar kur e kam dëgjuar për herë te pare e përcjellë brez pas brezi, rrëfehet kështu.

Shumë kohë më parë, në ato brigje jetonin dy shokë të pandarë. Ishin rritur bashkë dhe ashtu bashkë, të pandarë asnjëherë i kujtonin të gjithë. Gëzimet e hidhërimet i ndanin si bukën e sofrës. Por fati deshi që të binin në dashuri me të njëjtën vajzë. Thuhej se vajza ishte aq e bukur, sa dukej sikur kishte zbritur nga drita e hënës për te ecur buze Bunës. Për një kohe te dy e fshehën ndenjën, nga frika se mos lëndonin njëri- tjetrin. Por dashuria u kthye ne xhelozi, xhelozia në zemërim dhe zemërimi në tragjedi. Pranë mureve të kalasë së lashtë, ata nxorën shpatat kundër njëri –tjetrit. Vajza u hodh mes tyre. U lut, qau e u përgjërua, por asgjë nuk mund ta ndalte zemërimin. Luftuan derisa të dy ranë pa jetë. Thuhet se, gjaku i tyre lau gurët e lashte, ndërsa lotët e vajzës njomën token. Që prej asaj dite, pleqtë thoshin se vendi u quajt Muriqan, muri i larë me gjak e me lot. Vajza nuk zgjodhi asnjërin. Tashmë i kishte humbur të dy. Me duart qi i dridheshin nga dhimbja, ajo i varrosi pranë njëri –tjetrit, në të njëjtin varr, që të gjenin pas vdekjes paqen qe nuk e gjetën dot në jetë. Pas një kohe, mbi varrin e tyre mbiu një filiz. Vajza shkonte çdo ditë dhe e ujiste me lotët e saj. Filizi u be një lis i madh, me rrënjë te ngulura thelle ne tokën që ruante sekretin e dy miqve dhe me degët e ngritura drejt qiellit , sikur i kërkonin falje zotit në amshim. Që atëherë, Lisi në Vorr u bë simbol i dashurisë, i miqësisë së humbur, i dhimbjes dhe i pajtimit. Pleqtë rrëfenin se, ne netët pa hënë, kur mjegulla mbulonte Bunën dhe era pushonte, nën hijen e lisit dëgjohej ende vaji i vajzës. Disa betoheshin se e kishin parë të veshur me të bardha, pranë rrënjëve te lisit, me sytë nga lumi dhe me duart mbi dhe, sikur kërkonte të zgjonte ata që nuk do te ktheheshin më. Askush nuk e dinte nëse ishte mjegulla, era…. Apo shpirti i vajzës që nuk gjente qetësi.

Dhe ndoshta pikërisht për këtë, kur shumë vite më vonë u zhduk pa lënë gjurmë Drejtoresha e shkollës së Dajçit, banorët e lidhën në heshtje fatin e saj me hijen e atij lisi të lashtë.

Që nga ajo ditë, çdo histori e pashpjeguar dukej sikur gjente strehë nën degët e tij.

Nën hijen e Lisit në Vorr, koha dukej sikur rridhte ndryshe. Brezat kalonin, fëmijët rriteshin, të moshuarit largoheshin nga kjo botë, por lisi mbetej aty, madhështor dhe i heshtur. Ai kishte parë dashurinë të shndërrohej në tragjedi, kishte dëgjuar vajin e një vajze mbi dy varre dhe kishte ndier ankthin e një fshati të tërë që priste më kot kthimin e Drejtoreshës së tij. Kur frynte era e mbrëmjes dhe degët përplaseshin lehtë me njëra-tjetrën, dukej sikur lisi pëshpëriste historitë e vjetra për ata që dinin të dëgjonin. Ndoshta prandaj askush nuk kalonte pranë tij pa ulur kokën me respekt.

Sepse ai nuk ishte thjesht një lis.

Ishte kujtesa e gjallë e një krahine.

Edhe unë e njihja mirë atë rrugë. Edhe unë kam kaluar me biçikletë përmes Samrishtit, me librat mbështetur pas shpine dhe me erën e Bunës që të priste fytyrën në mëngjeset e freskëta. Kam pritur varkën te Lisi në Vorr, aty ku udhëtarët mblidheshin në heshtje dhe largoheshin po në heshtje.

Edhe ajo e bënte çdo ditë atë udhë.

Fjalët e saj të fundit qenë të thjeshta:

— Nisuni ju… Kam disa korrigjime. Do t'ju arrij rrugës.

Dhe mbeti pas. Që nga ajo ditë, askush nuk e pa më. Prandaj, për mua, misteri i zhdukjes së saj nuk ka qenë kurrë vetëm një rrëfim.

Sa herë afrohesha pranë atij lisi të vjetër, më duket sikur vendi mbante ende pezull një heshtje që nuk është shuar.

Një pritje. Një emër që Buna nuk e ktheu kurrë.

Edhe Drejtoresha e përshkonte çdo mëngjes të njëjtin udhëtim. Pedalonte qetë përgjatë brigjeve të Bunës, kalonte Oblikën, ndalonte te Lisi në Vorr dhe hipte në varkë bashkë me biçikletën, njësoj si të gjithë mësuesit që shkonin në Dajç.

Çdo mëngjes nisesha nga shtëpia me biçikletë, me zemrën e lehte dhe me sytë plot pritje. Pasi lija pas Shkodrën, liqeni, me shoqëronte si mik i vjetër. Rosat notonin, qetësisht mbi ujin e kristalte, zhyteshin dhe dilnin përsëri, ndërsa

zambakët e bardhe te ujit çelnin petalet drejt diellit te sapolindur, ngrinin kokën mbi sipërfaqe, sikur me buzëqeshnin e me uronin "Mirëmëngjes!" , Liqeni, ende i përgjumur, lëkundej lehte si një djep nen ledhatimin e erës se mëngjesit. Vazhdoja rrugën drejt urës se Bunës. Vështroja ujërat që rrëshqisnin qetësisht drejt detit dhe mendoja se sa histori kishin kaluar mbi atë urë. Breza të tërë kishin ecur mbi dërrasat e saj, tregtarë, udhëtare, ushtare e njerëz të zakonshëm, ndërsa Buna vazhdonte të rridhte e patrazuar, dëshmitare e shekujve. Thuhej se ura kishte lidhur brigjet e qytetit që nga kohet e vjetra, ndërsa ajo që shikoja ishte ngritur në fund të shekullit të XIX, duke mbetur një nga simbolet më të dashura të Shkodrës. Urat nuk bashkojnë vetëm brigje. Ato bashkojnë edhe kujtime, fate dhe histori njerëzish. Në kohën e Zogut, kjo urë e vjetër hapej dhe anijet e Venedikut që vinin nga Adriatiku, lundronin në Bunë kundër rrymës dhe ankoroheshin në mol, sillnin mallra për tregtaret e pazarit te famshëm shkodran, Bexhistenit, që siç tregonin të vjetrit, ruhej vetëm nga një xhandar, dhe hapej me një dere. Këto mendime me shoqëronin çdo mëngjes, si kujtime të një kohe që nuk kthehet më, sepse Pazari i Shkodrës u prish nga regjimi komunist brenda një nate dhe nuk u ndërtua kurrë më. Kur kaloja me biçiklete tek vendi ku dikur kishte qenë pazari i Shkodrës, shëtisja me sytë e mendjes nëpër rrugët e ngushta, ku dikur rreshtoheshin qindra dyqane. Gjeja dyqanin e gjyshit tim dhe e përfytyroja të ulur para derës se tij, të gjate, me mustaqe të zeza, të holla e të mprehta duke biseduar me tregtarët e tjerë . Esnafët e Shkodrës quheshin. Pastaj ëndërrimi zhdukej. Kthehesha në të tashmen, Vazhdoja rrugën drejt vendit magjik ku Drini përqafohet me Bunën, aty ku shkodranët prej brezash e quajnë Budri. Për një çast të dy lumenjtë bashkojnë ujërat dhe historitë e tyre, dhe peizazhi të jep ndjesinë se natyra vetë po rrëfen një histori dashurie. Ne atë vend agimet kishin një qetësi të veçantë. Dukej ngaherë sikur lumi zgjohej bashkë me ne.

Pastaj vinte Zusi. Ne, me humorin e rinisë, e quanim "Zeusi", sepse na dukej sikur po i afroheshim malit të Olimp-it. Emri i fshatit ushqente fantazinë tonë dhe çdo mëngjes na bënte të buzëqeshnim. Përballë, në mes të Bunës, ngrihej një shkëmb i veçuar, mbi të cilin ishte ndërtuar një lokal i bukur. Për të arritur deri atje duhej të ngjisje disa shkallë guri që të jepnin ndjesinë se po hyje në një botë tjetër. Nga larg dukej si një kështjellë e vogël, e vendosur mes ujit dhe qiellit.

Pedalnim duke qeshur e duke bërë shaka. Çdo udhëtim ishte një aventurë, ndërsa çdo kthesë e rrugës zbulonte një peizazh të ri. Budri na shoqëronte gjatë gjithë rrugës. Përballë shfaqej Ishulli i Dajlanit, i mbështjellë nga heshtja dhe legjendat. Në mëngjeset me mjegull, konturet e tij shfaqeshin e zhdukeshin ngadalë, si një vegim. Shpesh ndalesha ta vështroja, duke menduar se sa histori të pathëna mund të fshiheshin nën hijen e pemëve të tij. Pak më tej ngrihej madhështore Kalaja e Rozafës. Mes Rozafës, Ishullit të Dajlanit dhe ujërave të Bunës, më dukej sikur nuk po udhëtoja vetëm nëpër hapësirë, por edhe nëpër kohë.

Ndoshta prandaj ajo rrugë nuk më lodhi kurrë. Çdo kthesë kishte një histori. Çdo pemë kishte një kujtim. Çdo mëngjes kishte një ëndërr.

Kur mbërrinim në Samrisht, hipnim përsëri në biçikleta, dhe pastaj gjate rrugës për në Dajç, kalonim mbi bendin që mbronte tokat nga Buna. Ndoshta edhe ajo e shihte me të njëjtën mrekulli atë korridor kallamishtesh, pa e ditur se një ditë ai udhëtim i zakonshëm do të mbetej përgjithmonë pa kthim. Askush nuk mund ta mendonte se një ditë ajo rrugë do të bëhej udhëtimi i saj i fundit.

Poshtë nesh lumi rridhte i qetë, ndërsa kallamishtet e larta ngriheshin në të dy anët e rrugës. Kur era i përkulte lehtë, ato bashkoheshin mbi kokat tona si një kurorë e gjelbër. Dukej sikur po kalonim nëpër një korridor, rrezet e diellit te mëngjesit depërtonin mes kallamishteve, era sillte aromën e lumit dhe për disa çaste të krijohej ndjesia se kishe hyrë në një botë tjetër, ku natyra dhe qetësia sundonin mbi atë vend, Ishte një udhëtim i gjatë, por për mua mbeti një nga kujtimet më të bukura të rinisë. Zhurma e rrotave të biçikletës, lëkundja e varkës dhe mjegulla mbi Bunë më rikthehen edhe sot si pjesë e një legjende shkodrane ku unë isha bërë pjesë e saj.

Por ajo rrugë, që për ne ishte bërë pjesë e jetës së përditshme, një ditë mori me vete një sekret që nuk u zbardh kurrë.

Në Dajç, ajo nuk ishte vetëm drejtoresha e shkollës. Ishte zemra e saj. Çdo mëngjes, para se të binte zilja e parë, fëmijët vinin me buqeta të vogla lulesh të mbledhura në livadhe e në oborret e shtëpive të tyre. Ata bënin garë se kush do t'i sillte lulet më të bukura. Ajo i merrte me buzëqeshje, i falënderonte një nga një dhe i vendoste me kujdes në një gotë me ujë mbi tavolinën e saj. Për fëmijët, buzëqeshja e saj vlente më shumë se çdo shpërblim. Edhe banorët e fshatit e prisnin me përzemërsi. Dikush i dhuronte një kalli misri, një tjetër një shportë me fruta, dikush tjetër qumësht ose vezë të freskëta. Nuk ishin dhurata të pasurisë, por të zemrës. Kur ajo hynte në oborrin e shkollës, fytyrat e fëmijëve ndriçonin. Ata vraponin drejt saj, e

përshëndesnin me gëzim dhe përpiqeshin t'i rrinin sa më pranë.

Për ta, ajo nuk ishte vetëm mësuesja që u mësonte shkronjat.

Ishte njeriu që u mësonte të besonin, të ëndërronin dhe të donin dijen.

Prandaj askush nuk e thërriste me emër.

Për të gjithë ajo mbeti përgjithmonë:

Drejtoresha e Dajçit.

Kur u përhap lajmi se Drejtoresha nuk ishte kthyer në shtëpi, qetësia e asaj mbrëmjeje u thye menjëherë.

Në fillim askush nuk donte të mendonte më të keqen.

Ndoshta ishte vonuar. Ndoshta ishte ndalur diku gjatë rrugës. Ndoshta kishte humbur varkën e fundit. Por nata zbriti mbi Bunë dhe asnjë lajm nuk erdhi. Ankthi u përhap nga një shtëpi te tjetra.

Njerëzit dolën me elektrikë dore. Kërkuan përgjatë brigjeve, në kallamishte, në shtigjet që çonin drejt lumit. Thërrisnin emrin e saj me shpresën se do të merrnin një përgjigje. Por nga Buna, asnjë shenjë, përveç jehonës së zërave të tyre.

Ndër të parët, mbërriti edhe i fejuari i saj. Ishte sportist, trupmadh dhe notar i shkëlqyer. Pa u menduar dy herë u hodh në ujërat e Bunës.

Që nga ajo natë nisi një kërkim që do të zgjaste me muaj.

Çdo mëngjes zhytej përsëri në lumë. Kërkonte pranë Lisit në Vorr, përgjatë deltës, aty ku rrjedha bëhej më e fortë, në çdo cep ku mund të fshihej edhe shpresa më e vogël. Njerëzit e shikonin nga bregu me dhimbje.

Disa i luteshin të pushonte. Por ai nuk pranonte. Kthehej përsëri në ujë. Sikur besonte se dashuria mund ta mposhtte heshtjen e Bunës. Ditët kalonin. Javët kalonin. Muajt kalonin. Por lumi nuk dha asnjë përgjigje. Asnjë gjurmë. Asnjë shenjë. Vetëm pyetje. Pastaj nisën hamendjet. Disa thoshin se ishte mbytur.

Të tjerë dyshonin se pas zhdukjes fshihej një mister tjetër. Fshati ishte ne kufi me Malin e ZI, ne ato kohëra quheshe Jugosllavi. Ka kaluar klonin thoshin, ka dalë andej.

Ishin kohe te errëta te diktaturës dhe njerëzit zhdukeshin pa lenë gjurme. U përfol se ishte gjetur trupi pranë grykëderdhjes së Bunës, tek ishulli Paemër....

Të tjerë betoheshin se ishte gjetur biçikleta tek ishulli i Franc Jozefit.

Por çdo lajm shuhej po aq shpejt sa lindte. Policia nuk lejonte asnjë te fliste për atë ngjarje, njerëzia vetëm pëshpëritnin..

E vërteta mbeti e fshehur mes mjegullës së Bunës dhe hijes së Lisit në Vorr.

Edhe sot, pas kaq vitesh, askush nuk di të thotë me siguri se çfarë ndodhi atë mbrëmje.

Vetëm një gjë mbeti e pandryshuar. Lisi. Ai vazhdon të qëndrojë pranë Bunës me rrënjët e ngulura thellë në tokë dhe me degët e përkulura mbi ujë, si një rojtar i heshtur i kujtesës.

Buna vazhdon të rrjedhë, e qetë në pamje, por me një sekret që nuk ia tregoi kurrë askujt.

Njerëzit vazhduan të flasin për atë zhdukje. Çdo brez shtoi një hamendje. Një kujtim. Një rrëfim. Një copëz legjende. Por e vërteta nuk doli kurrë në dritë. Vetëm ai nuk pushoi së kërkuari.

Sa herë kalonte pranë Bunës, ndalonte dhe e mbante vështrimin gjatë mbi ujë, sikur priste ende një shenjë. Koha i zbardhi flokët. Por nuk ia shuajti pritjen. Dhe ndoshta kjo ishte dhimbja më e madhe. Jo humbja. Por mungesa e një përgjigjeje. Edhe sot, kur mjegulla zbret mbi Bunë dhe era lëkund degët e Lisit në Vorr, më duket sikur koha ndalet për një çast.

Atëherë më rikthehen në mendje ato fjalë të zakonshme, që u bënë të pavdekshme:

— Nisuni ju... Kam edhe disa korrigjime. Do t'ju arrij rrugës...

Por ajo nuk erdhi më kurrë. Dhe ndoshta për këtë arsye, Lisi në Vorr vazhdon të jetë më shumë se një pemë.

Është kujtesa e një dashurie, e një legjende që Buna e ruan ende në heshtje.

Dhe rruga që dikur na çonte drejt Dajçit te Bregut te Bunes, **që nga ajo ditë filloi të na çonte edhe drejt një misteri**.

Reflekse për librin poetik "Plamena treska" (Ethet e flakës) të Delvina Kërlukut, botim autorial, Shkup, 2026

Diskurs lirik i thellësive ekzistenciale dhe simbolike

Nga Vele Smilevski

Poeten e talentuar Delvina Kërluku, e kemi takuar nëpër faqet e revistave tona, por edhe në shumë festivale e evente të ndryshme letrare me vargjet e saj në maqedonisht. Dhe përshtypja ka qenë shumë pozitive. Por, për kënaqësinë e lexuesit maqedonas, ajo kësaj radhe na paraqitet me një libër poetik, me përkthimin, përzgjedhjen dhe botimin autorial. Delvina tani më është një zë i njohur në Republikën tonë, edhe në saje të shumë çmimeve dhe mirënjohjeve të fituara për kontributin letrar e kulturor që jep në jetën publike.

Libri poetik "Пламена треска" (Ethet e flakës)" i poetes së njohur Delvina Kërluku, e cila ka bërë emër edhe si prozatore dhe gazetare, përfaqëson një dëshmi të konsoliduar të një ndjeshmërie të formuar lirike, në të cilën subjekti poetik ndërton një univers të dendur emocional dhe simbolik, të përshkuar nga tensione ekzistenciale dhe përjetime të thella të mungesës. Autorja shfaq një prirje të qartë drejt një poetike introspektive, ku përvoja intime dhe vetmia shndërrohen në një diskurs me rezonancë universale, duke e vendosur tekstin në një raport të qëndrueshëm me traditën e elegjisë moderne.

Në këtë vepër, ligjërimi poetik artikulohet përmes një sistemi të ndërlikuar figurativ, ku metaforat e errësirës, hapësirave të mbyllura dhe elementeve të natyrës, nuk funksionojnë vetëm si ornamente stilistike (metaforat, krahasimet, figurat letrare, etj), por edhe si bartëse të një semantike të thellë ontologjike (që lidhet me qenien dhe ekzistencën). Autorja arrin të krijojë një dialektikë të përmbajtur midis pranisë dhe mungesës, ku heshtja shndërrohet në një kategori themelore estetike dhe filozofike. Kjo heshtje nuk është zbrazëti, por një hapësirë e mbushur me tension kuptimor, në të cilën subjekti lirik përballet me kufijtë e vetvetes dhe të botës.

Struktura e librit dëshmon për një zhvillim të brendshëm emocional, i cili lëviz nga intensiteti i ndjenjës drejt një shprehjeje më të përmbajtur dhe një reflektimi meditativ. Kjo trajektore e brendshme shoqërohet me thellimin e vetëdijes poetike, ndërsa përvoja individuale përthithet në një dimension më të gjerë metafizik. Ndërthurja e motiveve të dhimbjes, kërkimit shpirtëror dhe reflektimit krijon një tekst me kuptime të shumëfishta, duke e bërë leximin një proces hermeneutik (mënyra se si përpiqemi të zbulojmë dhe të kuptojmë rëndësinë të një teksti) që kërkon përfshirje aktive nga lexuesi.

Nga këndvështrimi stilistik, autorja përdor një gjuhë të ngarkuar emocionalisht, e cila karakterizohet nga një ritmikë e brendshme që buron nga përsëritja, anafora dhe vargu i shtrirë. Kjo strategji krijon efektin e një ligjërimi të pandërprerë, pothuajse si një vërshim i brendshëm, në të cilin mendimi dhe ndjenja bashkëjetojnë në një rrjedhë të vetme diskursive.

Libri "Ethet e flakes" mbetet një arritje e rëndësishme në kuadër të poezisë bashkëkohore, duke dëshmuar për një zë të konsoliduar autorial dhe për një aftësi të spikatur për të artikuluar përvoja komplekse emocionale në një nivel të lartë estetik. Ai përfaqëson një kontribut të çmuar në diskursin letrar, duke e pozicionuar autoren në një trajektore të qartë zhvillimi dhe afirmimi brenda hapësirës poetike.

Përktheu: S. Korabi

Në Galerinë G.O.C.A.-at piktori i mirënjohur Bashkim (A) Izano hapi ekspozitën "Wanderlust – Piktura si gjeografi e kujtesës".

Një ekspozitë, ku shpërfaqet bota shqiptare në ndërthurjen midis së shkuarës, së sotmes dhe së ardhmes

Nga Agim Janina
Studiues arti

Në Galerinë G.O.C.A.-at piktori i mirënjohur Bashkim (A) Izano hapi ekspozitën "Wanderlust – Piktura si gjeografi e kujtesës". Punimet janë të pesëvjeçarit të fundit, por ka midis tyre edhe më të hershme. Tashmë në një rrugëtim kohor prej shtatë vjetësh piktori do të kthehet nga Amerika, ku jeton e krijon prej vitesh dhe do të hapë ekspozitën e rradhës në Shqipëri.

Ajo hapet me tablonë e madhe "Dimri", ku paraqitet qyteti i gurtë Gjirokastra kapur në një këndvështrim të plotë edhe pse i mungon "kurora mbretërore" kalaja e famshme përsëri është Gjirokastra e plotë me shtëpitë karakteristike më një frymëmarje të rëndë të qytetit që ngrihet në një shkallëzim lartësuar gërshetuar me mjergullnajat e vogla në të cilat zhyten çatitë me pllaka të rënda guri. Këtë ritëm e shikojmë edhe te ngrehinat e mëdha të Nju Jorkut dhe tablo pas tabloje, si në një rrëfim të rrallë, sa historik aq edhe gjeografik, shikuesi endet në një botë, ku pesha e realizmit magjik,i jep vulën krijimtarisë së piktorit. Si të mbuluara nga një tis i hollë mistik, zbulohen subjekte, që rrokin pakohësinë, sepse subjektet janë të lidhur e të mpleksur me legjendën e mitin e mbi të gjitha mbi një asht shumë të dallueshëm elementi shqiptar. Shfaqet malli i madh. "Ne jemi këtu, kurse me mëndje fluturojmë atje", thotë piktori. Qeleshja apo plisi karakteristik mijravjeçar së bashku me mbretëreshën e veshjeve popullore xhubletën herë pas here bëhen motive kujtese dhe ura lidhëse me të kaluarën.

Duke parë krijimtarinë në tërësinë e saj mund të themi, piktura e Bashkim (A) Izanos është një realizëm magjik. Në pikturë nuk përdoret termi realizëm magjik si term artitik, përdoret në Letërsi dhe këtë gjë kanë bërë shkrimtarët, kanë marë legjendat, mitet si Borgesi, Markesi, Gunter Grasi e të tjerë. Piktori e merr realitetin, e ndërthur me të kaluarën, me të sotmen dhe me të ardhmen.

Nuk ka rëndësi se ku e vendos këndvështrimin e telajos piktori, por nga ngjyra, drita, përsonazhet e mbi të gjitha nga fryma ndihet Shqipëria në një përmasë ëndrre pasionante plot gjakime të fuqishme koloristike ballafaquese të thugta e të rrëmbyera, plot vezullime, thuajse të argjenda, të interpretimit artistik, si e shikon ti realitetin, Shqipërinë, botën dhe sjell frymën vetiake.

Sipërfaqet nuk janë monokrome, por brenda tyre piktori krijon nuanca e gjurmë të ndryshme me heqje dhe vënie e heqje peneli, brushe apo spatulle brenda të njëjtës ngjyrë, si dhe herë pas here lëshon lëngje, që thyejnë monotoninë, duke rritur kështu dekorativitetin e për "të lëvizur" njollën koloristike. Gjithçka lind, krijohet dhe mbyllet brenda fantazisë krijuese të artistit në rikrijimin e realitetit të kërkuar prej tij, atij realiteti magjik, që i vishet ngjarjes, personazhit apo edhe peizazhit. Me lehtësi kalon psh nga një e bardhë e fuqishme në një të zezë të thellë, më pas në një blu e për t'u thyer përsëri në të bardhë. Shpesh kolorin e nxjerr në pah duke veshur një lule apo një pemë që s'gjendet e tillë në natyrë, por që krijon efektin e duhur ne telajo për të nxjerrë qoftë perspektivën, qoftë edhe për të rritur forcën dekorative.

Piktori tashmë kolorin që vendos e godet që me të parën dhe kjo vjen nga përvoja e gjatë dhe vëzhgimi i prehtë i estetikës së ngjyrave nga që e zotëron bindshëm gjithë spektrin koloristik dhe "luan" si me notat e pianos një pianist. E përdor të kuqen me mjeshtëri dhe e zhvillon me velatura njëra pas tjetës, deri sa të shprehë atë që do apo të shfaqet në gjendjen që kërkohet. Punon me sipërfaqe të mëdha koloristike dhe të gjitha kënë një ndriçim në vetvete dhe ndriçimi është koloristik, që vjen si njollë diellore si psh tek peizazhi me Karaburunin të cilin e zhyt në një blu të ëmbël deti pa asnjë dallgë e lëvizje në një qetësi të thellë, në një çast pushimi të detit, duke e ngritur masivin shkëmbur si në ajër. Shpesh njollat koloristike kërcasin papritmas në sipërfaqe në ngjyra tjetër të cilat i vijnë natyrshëm të kapura në paletë e të hedhura me mjeshtëri në telajo.

Shikojmë një harmoni në një gamë që ndërfuten tek njëra tjetra dhe krijojnë një gamë të përgjithshme në telajo, ku koloret kërcasin në dekorativitet dhe diferencojnë njërën tablo nga tjetra me një penel të trashë, me një heqje të plotë pastoze, që hidhet mbi pëlhurë pasi është përzjerë mirë në paletë. Artisti e zotëron shumë mirë paletën dhe penelin, duke bërë ballafaqimin jo vetëm koloristik që është shumë i dukshëm, fovist dhe ndonjëherë pak i ashpër kombinuar me delikatesën. Këto tregojnë se sa punë është bërë për të mbrritur deri këtu. piktori nuk ngopet lehtë, por e kërkon edhe me ngulm duke shkuar deri në përsosmëri.

Piktori tashmë kolorin e godet që me të parën dhe kjo vjen nga përvoja e gjatë dhe vëzhgimi i prehtë i estetikës së ngjyrave nga që e zotëron bindshëm gjithë spektrin koloristik dhe "luan" si me notat e pianos një pianist. Ka një kriter që kur është e bardhë e kruan dhe e lyen përsëri me të bardhë, sepse ngjyrat sado të forta dhe sado të mira që të jenë do reflektojnë ngjyrën që kanë nën vete.

Ndodh që piktori krijon një sipërfaqe të madhe koloristike si psh tek peizazhi me Karaburunin të cilin e zhyt në një blu të ëmbël deti pa asnjë dallgë e lëvizje në një qetësi të thellë në një çast pushimi të detit, duke e ngritur masivin shkëmbur si në ajër. Këtë kundërvenie qëtësi monokrome të "përplasur" me rudhje të forta peneli shumëngjyrësh artisti e përdor shpesh në tablo sa shpesh njollat koloristike kërcasin papritmas në sipërfaqe në ngjyrë tjetër të cilat i vijnë natyrshëm të kapura në paletë e të hedhura me mjeshtëri në telajo.

Të njëjtin qëndrim mban edhe me mbushjen e tablove, ku herë futet në imtësira, duke krijuar brenda kompozimit natyra të qeta dhe herë të tjera e lë, duart i neglizhon me qëllim. Është shumë i kujdesshëm që figurat të nxjerë në dukje brenda një ngjyre, duke ruajtur gamën e përgjithshme të tablosë.

Vërtet diku neglizhon, por herë shumë materialist, i saktë, i detajuar e kjo lojë artistike e gjetur dhe e kultuvuar në vite e detyron shikuesin të përqëndrohet aty ku dëshiron artisti. Është një kalim i këndshëm udhëheqës e mbresëlënës si në një rrëfim për të kuptuar e plotësuar gjithë tablonë. Psh vajzat sirena me lojën e këmbëve e shprehjet e fytyrës në kompozimin "Sirenat" kanë një farë grotesku dhe Odiseu i shikon me çudi dhe me habi e një farë frike, i mbërthyer në direkun e anijes, duke menduar janë apo s'janë të vërteta. Kurse luftëtarët me veshët me dyllë janë të hutuar dhe të trembur, mbi gjithçka që shikojnë, por që nuk dëgjojnë.

Kompozimet kanë një ritëm të veçantë si dhe një këndvështrim të gjetur e zakonisht nga lartë poshtë për t'u dhënë laryshi, për të mos dalë në gjetje të njohura ballore klasike. Ndihmohet duke krijuar një perspektivë të çuditshme, nuk është reale, nuk është e deformuar, por nuk ruan përmasat e realitetit dhe përsëri është e pranueshme. Kjo vjen nga që punët janë të mbajtura gjatë dhe si njohës i mirë i ikonave dhe i periudhave të ndryshme, i shfrytëzon teknikisht disproporcionet, duke i gërshetur me gjetje skenografike, në krijimin e një frymë të veçantë Nuk bën thjesht peizazh për peizazh, por peizazhe rë kompozuara, në një ritëm shumë dinamik, që herë vjen nga poshtë e ngrihet dhe herë e kundërta. Brenda tablosë janë pesa apo gjashtë tablo më të vogla.

Herë të tjera kompozimet shtrihen në pamje ballore dhe shikuesi i thotë vetes, çfarë skrupoloziteti dëshmon autori dhe çfarë durimi tregon. Si ka mundësi të futesh në imtësira kaq të vogla, ku deri edhe lulet i bën boçe pas boçeje dhe me personalitet. Aty këtu ndihet edhe një farë gjeometrizimi, si në peizazhin "Familja e shenjtë", ku gjenden gjashtë trekëndësha. Edhe retë janë ndërtuar si trekëndësha. Po si rrinë? Në realitet ky peizazh në këtë formë nuk ekziston.

Kudo kërkon të gjejë Shqipërinë. Në mënyrë të pavetëdijshme në kompozime ve elementët shqiptarë si qeleshet, xhubletat, portrete shqiptarësh ë shfaqen befasishëm në ngrehinat e mëdha si gjurma kombëtare të natyrshme në fasada, dritare apo ndarje trë ndryshme, duke krijuar një lojë emocionale plot ndjenjë. Nju Jorku është qytet i përbotshëm dhe piktori gjen e ndërton në të edhe identitetin shqiptar si pjesë e veçantë të emigrimeve të hershme.

Edhe Odiseun e shqiptarizon, dhe jo vetëm sirenat i ka bërë si malsoret tona të veshura me xhubletë, por edhe varka është ilire, liburnia e famshme. "I kam paraqitur në një konkurs të pikturës figurative në Pensilvenia dhe ka marrë çmimin e parë. Në atë konkurs kam marë pjesë shumë herë, mbase 12 herë dhe më dhanë ekspozitë personale në muzeun e tyre".

Diku shumë i saktë, i detajuar e diku neglizhon. Kjo gjë shikuesin e detyron të përqëndrohet aty ku dëshiron autori. Vajzat sirena me lojën e këmbëve e shprehjet e fytyrës kanë një farë grotesku dhe Odiseu i shikon me çudi dhe me habi e një farë frike, i mbërthyer në direkun e anijes, duke menduar janë apo s'janë të vërteta. Kurse luftëtarët me veshët me dyllë janë të hutuar dhe të trembur, mbi gjithçka që shikojnë, por që nuk dëgjojnë. "Kam parë një vizatim mbi një vazo, ndoshta nga Mikena. Ishte një vizatim, ato ishin 12 me duart kështu dhe ai vizatim më mbeti në mendje dhe e vizatova disa herë atje në Metropolitan. Nga ai vizatim më erdhën sirenat" me një fjalë të ndodh si i ndodh një shkrimtari që dëgjon një shprehje nga populli dhe e mban mend dhe e rregjistron, edhe ty të ndodh që një imazh që shikon në rrugë... mendoj se diçka do vijë.

Kam bëra nja pesë a gjashtë Odise. Për tablonë "Qentë e Sharrit" kam shkuar shpesh aty i ftuar te Flor e Lulit, se janë familje me gruan, Pranverën. Me ta ngjitemi në malet e Malet e Sharrit. Luli ka tre qen të tillë. Kam pikturuar atje në natyrë dhe pastaj erdhi piktura "Qentë e Sharrit", një emër që sjell mdërmend historinë mijravjeçare të Dardanëve.

Zanat po lahen me dëborë dhe bukuria është që qentë po ruajnë se mos vjen njeri dhe i shikon lakuriq, por ata vetë po mahniten nga bukuria e tyre. Janë tre të mirat. Piktori i ndërfut në telajo si "Tre të Mirat" apo "Tre të Bukurat", trajtuar aq gjërësisht në pikturën europiane. Janë tri të bukurat e Homerit (helena e dy të tjera) që

i dalin përpara Paridit. Autorët e Rilindjes e kanë trajtuar gjërësisht, piktori i bashkoi tre të bukurat, me qentë e Sharrit dhe me peizazhin shqiptar. Kjo i bën origjinale, të futura në kontekstin shpirtërot të artistit dhe atë shqiptar.

Në një tjetër tablo shikojmë legjendën e vëllait të kthyer në zog. "Gjon o Gjon" i thërriste dhe vetë u kthye në zog dhe çdo mëngjes në pranverë del zogu dhe kërkon, "Gjon... Gjon... Gjon...", duket sikur e thërret të vëllanë. Tingulli i saj të kujton emrin Gjon dhe i kanë vënë emrin Gjon zogut. Kështu e quajnë tek ne. Ajo nuk e takoi të vëllanë por e përqafoi hija e saj me atë figurën.

Më pas vjen Shënmëria ("Familja e shenjtë"), Kapërcimi në Egjipt. Ata ikën për në Egjipt, kur Krishti u rrit dhe drama bëhet e afër, prek emigrimin e sotëm, rrjedhën si plagë në trupin e kombit tonë. Familjet ikin, pa një vend të përcaktuar se ku po shkojnë.

Kalimi nga një subjekt në tjetrin bëhet me lehtësi duke formuar mozaikuin e madh të ekspozitës. Papritur të del Skënderbeu trajtuar në disa kompozime, i parë si europian me kapele "Karamanjollë", duke dalë nga steriotipi që është krijuar për të me veshjet popullore e me veshje shqiptare.

Kujton fillimet jashtëzakonisht të rënda e të vështira në Amerikë. Drita ishte e para që e shqetësoi, sepse "ajo nuk e ka intensitetin e këtushëm, është më e dobët, edhe pse Nju Xhersi me Shqipërinë është në një paralele, shprehet. Vura syze." Në mendje dhe në shpirt i ka mbetur natyra e mrekullueshme shqiptare, e cila "është e pakrahasuesshme dhe e jashtëzakonshme!" Shqipëria dhe Amerika, Gjirokastra dhe Nju Jorku, ku tashmë prej vitesh jeton e punon janë larg me mijra kilometra dhe i ndan një oqean i pamasë, përsëri pamjet aq të ndryshme në dukje kanë diçka të përbashkët në thelb. Shkallëzimet e shtëpivë në Gjirokastër aq mirë të ngulitura në kujtesën e artistit i japin të njëjtin ritëm e shkallëzim grataçieleve të Nju Jorkut. Po ashtu laryshia koloristike përflaket nga drita e fuqishme, marrë e dërguar në kryeqytetin e largët amerikan me dritën e ngrohtësinë mesdhetare të Shqipërisë. Ajo nëpër telajo nuk zbret nga lart si dritë diellore, por i duket pasqyrimi dhe shkëlqimi nëpër sipërfaqet të ndryshme, prek e del vetëm aty ku gjen dhe ia jep perspektiva e objekteve. Ky është efekt piktorik, është dritë që i buron nga vetë kolori në ballafaqim me koloret e tjerë, nga veshja. Brenda saj ka variacione të pafundme dhe si është në një vend nuk është në tjetrën.

Nju Jorku iu duk i afërt për ta pikturuar. Ndonjëherë qytete krejt të ndryshëm kanë diçka të përbashkët. Nju Jorku me Gjirokastrën ishin shumë larg njëri tjetrit, por si në Gjirokastër aty ndërtesat "të binin sipër kokës, sepse qyteti ishte në ndërgjegjen time", shprehet. Ndaj qyteti i gratiaçeleve i bëhet i afër dhe krijon një kolazh të tërë me peisazhe urbane. Në to ndihet pesha e zhurma e qytetit të madh, madhështia e frikshme e ndërtesave, që pushtojnë qiellin dhe reklamat shumëngjyrëshe, që veshin dasadat e ndërtesave gjigande.

Në kompozimin "Qentë e Sharrit" Zanat po lahen me dëborë dhe qentë e famshëm, të zgjedhur me kujdes si trashëgimtarë të qenve të lashtë mollosianë, po ruajnë se mos vjen njeri dhe i shikon lakuriq, por ata vetë po mahniten nga bukuria e tyre. Piktori i ndërfut në telajo si "Tre të Mirat" apo "Tre të Bukurat", që përfaqësojnë mirësinë, hijeshinë dhe gëzimin e jetës, trajtuar aq gjërësisht në pikturën europiane. Piktori i bashkoi tre të bukurat, me qentë e Sharrit dhe me peizazhin shqiptar. Kjo i bën origjinale, të futura në kontekstin shpirtërot të artistit dhe atë shqiptar.

Piktori i largohet gjithmonë steriotipeve të krijuara dhe i jep rëndësi interpretimin dhe fantazisë. Kështu ai "guxon" të futet në ëndërrimet e skendërbeut, duke e dhënë këtë të fundit në një gjendje psikologjike krejt të veçantë në "gjumin mbretëror", gjetje origjinale që s'është thjesht ëndrra

e një mbreti për një mbretëri, por ëndrra e një kombi për ekzistencë e rezistencë. Po ashtu ia del të ndërfusë kohët tek njëra tjetra për t'i dhënë hëpësirë kohore më të madhe domethënies se një epopeje si është ajo skënderbejane në trajtimin e dsamës së Skënderbeut, ku duken edhe gjurmët e së shkuarës dhe të ardhmes në plagët që do të lerë lufta e stërgjatur dhe përtej jetës së heroit largimin në itali në krijimion e komunitetit të arbëreshërve. Dhe nga kjo epokë hidhet përtej në laështësi në rimarrjen e ngjarjes biblike "Familja e shenjtë", kapërcimin në Egjipt, një udhëtim i përjetshëm që do të shoqëronte njerëzimin në shekuj dhe do të ishte aq aktual për popullin shqiptar emigrimi i të cilit ka marrë përmasa biblike, ikin pa përcaktuar një vend se ku do të shkojnë dhe figurat piktori i ngre në një "fluturim qiellar" si për të dhënë pakohësinë dhe patokësinë se ku do të përfundojë udhëtimi i tyre.

Dhe pas këtij udhëtimi vijnë një sërë peizazhesh ku elementët dekorativë rrisin vlerën e bukurisë së natyrës shqiptare, në atë pastërti të vełantë, larmi koloristike dhe përthyerje epike të relievit dhe të kalimeve nga alpet magjepëse në thellësitë e kaltërsive të detit e në tragjedinë e "Darkës së gabuar" kthyer në tragjedinë e kohës.

Edhe në vizatimet e paraqitura piktori tregohet edhe më skrupuloz, më i brishtë, më i ndjerë, ku nuk mund të mungonin jehonat e romaneve të Kadaresë dhe në njërën prej vizatimeve na paraqitet Gjorgu i "Prilli të thyer" dhe në karrocë janë vetë Ismaili me Helenën. Sado të vegjël, janë të kapur si karaktere.

Të gjithë këto elementë piktorikë nuk janë thjesht të tillë, por kthehen në një forcë identitare të përvijueshmërisë së pikturës së artistit. Është një botë e brendshme, ku lidhen e ngjizen imazhet, duke dhënë e marrë me njëri tjetrin në një shkrirje, që i afrojnë shembëlltyrat e dy botëve të largëta, por aq pranë njëra tjerës si një e vetme, buruar nga shpirti i artistit.

Piktori shkon drejt një pikture dekorative me pastozitet dhe ku "rrëfimi" artistik figurativ" herë përqëndrohet në ilustrimin e ngjarjes dhe herë tjetër në simbolikën e saj. Të trajtuara me nerv tablotë ndërtohen në përmasa të mëdha, nën një kujdes tejet të madh, ku në çdo sipërfaqe të saj ndihet peneli, brusha, spatulla apo rrëshqitja e lëngjeve në një mbushje pastoze, në ballafaqime me peshë e ndërthurje e ndarje grafike, sa herë siluetat e maleve apo objekteve dalin në forma gjeometrike tejet ndarëse me njëra tjetrën, por që mjeshtërisht harmonizohen, duke u mbushur me një përkujdesje të veçantë, sa që brenda një kuadri mund të ndash e të shikosh sipërfaqe që mund të rinë fare mirë si tablo me vetë. Kjo ngarkesë elementësh piktorikë janë të ndryshëm si lule, pemë, objekte të ndryshëm në natyrë apo shtëpiakë, dekoracione gradiaçelash apo ndërthurje resh në një qiell të patrazuar e monokrom, që endja e reve apo qëndrimi i tyre pezull e të palëvizshëm rëndojnë mbi tabllo duke ritur forcën e saj.

Njohës i thellë i natyrës dhe botës përreth, Bashkim (A) Izano mban qëndrim analizues, duke qëmtuar me kujdes e lidhur të shkuarën me të sotmen, ato që i ndan dhe i bashkon, legjendën e mitin me realitetin, simbolin me të vërtetën historike. Kjo vjen si pasojë e formimit të tij artistik në një drejtpeshim me atë shkencor. Në historinë e artit janë të rrallë ata artistë të Arteve Pamore, që të kenë orientim thuajse te barabartë ndërmjet tërheqjes artistike dhe asaj shkencore. Bashkim (A) Izano është një prej tyre.

Shembëlltyrën e qytetit e mbrunjti nga realiteti, që e preku me sy e me këmbë, por e forcoi nga letërsia e piktura, mori jo vetëm anën e saj koloristike, por kryesore mori madhështinë. Qyteti do të luante një rol të madh në krijimtarinë, por edhe në formimin e piktorit. Gjirokastra do të ndihet

e nënkuptohet më vonë edhe kur trajton ngjarje epike, edhe kur pikturon peizazhe nga Nju Jorku.

Gjirokastra është një magji. "Jam rritur aty dhe veç kësaj 'Kronikë në gur' shkaktoi një gjurmë të pashlyeshme tek unë në kohën e Leceut Artistik".

Piktori fillimisht nuk i shpëtoi ngjyrës së gurtë të qytetit, por më pas e pasuroi paletën me diellin, që ndizte koloret dhe me monumentalitetit e paraqitjes së ndërtimeve kompozicionale, ku shfaqet gjithë aftësia krijuese artistike në raportin madhështi me vështrimin piktoresk

Bashkimi fisnik në pamje, me një buzëqeshje të lehtë në buzë, është shumë racional në arsyetim, shpreh mendime të artikuluara me kujdes e me shije artistike, ç'ka e bëri që për një kohë të ishte i pranishëm në shtypin e kohës me analiza e vëzhgime të thugta për artin, ekspozita e vepra të ndryshme.

Ai është një vizatues përkorë, i ndërton mirë siluetat, janë të sakta në proporcione është shumë i pastër në të gjithë telajon, duke i dhënë shumë freksi pikturës. Ka një ndërtim kompozicional shumë ballafaques si në peizazhet e bërë nga Nju Jorku, të cilët janë peizazhe që imponojnë madhështi. Nju Jorku është vetë madhështor, por duhet të dish ta japësh madhështinë e tij në mënyrën se si i ka kapur, këndvështrimi nga poshtë lart, që është pak a shumë ashtu si e shikon shikuesi, kur endet në rrugët e qytetit.

Tani piktori është në fazën e pjekurisë më të plotë dhe të forcës fizike, ende në gjendje drejtvizore dhe luan me pikturën. Me një karakter shumë të qëndrueshëm, pa luhatje në rrugën artiastike që ndjek me kalimin e kohës është bërë më reacional dhe ka kohë që telajon e mban gjatë dhe nuk nxiton ta mbaroj. Vazhdon rrugëtimin e tij artistik pa u lodhur. Është një rrugë e gjatë e mbushur me emocione, krijime të njëpasnjëshme e me vlerë.

Në krijimtarinë e artistit ka lënë gjurmë edhe krijimtaria artistike e shkrimtarit Ismail Kadare, aq sa një ditë i kushtoi një ekspozitë të plotë. Ishin një cikël kompozimesh, frymëzuar nga veprat e shkrimtarir, ku shfaqet një fantazi shumë e zhvilluar.

Duke parë krijimtarinë e tij, shkrimtari Ismail Kadare ndër të tjera do të shprehej, "Në piktura bashkë me lirinë ndihet fantazia dhe kujtimet mitike, legjendare të një prej popujve më të vjetër të Europës. Ky gërshetim, kjo liri e dyhishtë është shansi i tij, një shans i lumtur për këtë piktor..."

Për piktorin "piktura është sistemi psikofizik, e lidhur shumë me trurin, me koncentrimin e tij dhe me përgjigjen e trupit. Gjatë procesit të krijimit kërkohet një koncentrim superfizik, që truri të punojë në të njëjtën kohë me dorën, me syrin, të jenë në harmoni, kërkon përpikmëri, por ka një limit dhe artisti nuk e kapërcen dot. E di se ku është kapërcimi dhe mendon se mund ta kapërcesh. Kjo dhe i shtyn artistët të punojnë deri ditën e fundit sa kanë fuqi, se mendojnë se mbase mund ta mbrrija atë. Ti do mbrrish aq sa është sistemi yt psikofizik, aq sa punon truri dhe shqipsat e duart e tua si dhe mjeshtëria. Sigurisht teknika është mund të mësohej më herët. Shumë teknika mësohen.

Artisti është në zenithin e bukur të moshës, por ende nuk i ka thënë të gjitha, ndaj ekspozita e fundit është paralajmëruese e një tjetre sepse mbushja shpirtërore ende nuk është derdhur e në shpirt i zjen dashuria për venddlindjen, që e mbart nga një vepër në tjetrën me dashurinë e thellë të djaloshit të dikurshëm, kur magjepsej nga Gjirokastra e Shqipëria, por tashmë ajo është shtrirë në të gjithë trojet e mpleksur me thellësinë e legjendave, miteve, konvencionet e veshjeve, plazmimet e kohëve në atë realizëm magjik, që na josh e na bën ta kundrojmë veprën e Bashkim (A) Izano jo thjesht si vlera piktorike, por si pjesë shprehëse së identitetin tonë kombëtar.

QYTETI KU COETZEE ËSHTË ZOT

Në kërkim të nobelistit në Kejp-Taun, qytetin që la pas

Nga Gary Shteyngart

Kur mbërrita në Kejp-Taun të Afrikës së Jugut, në tetor, në fundin me erë të pranverës, duke shkelur për herë të parë në jetën time në tokën afrikane, nuk kisha ardhur për t'iu dorëzuar atij voajerizmi zoologjik që, siç më thonë të porsamartuarit e pasur, ta ndryshon jetën. Mundësia për të mbetur i ngujuar në një xhip, duke parë tufat e gnushëve që derdhen përmes savanës, nuk më joshte. Përkundrazi, kisha ardhur të kërkoja gjurmët e njërit prej shkrimtarëve më të çuditshëm të botës, J. M. Coetzee-së, në qytetin prej nga kishte dalë, një qytet për të cilin kishte shkruar herë pas here — pa zbuluar shumë prej tij — dhe të cilin më pas e kishte lënë, më 2002. Më kishin thënë se trashëgimia e autorit 86-vjeçar ngjallte këtu pasione të një lloji që pothuajse kudo tjetër në planet tashmë është zhdukur. Ja ku më jepej rasti të shihja jo një tufë gnushësh në afsh, por diçka që as e kisha përfytyruar se mund të ekzistonte ende: një obsesion letrar kolektiv në një epokë postletrare, në qendër të të cilit qëndron një njeri që dishepujt e tij e quajnë thjesht "Zot".

Librat e Coetzee-së i hasa për herë të parë gjatë viteve kur po formohesha si shkrimtar, në fund të viteve '90 dhe në fillim të viteve 2000. Çdo sekondë që nuk e kaloja duke pirë, duke abuzuar me drogën, duke u përpjekur në mënyrë mjerane të joshja dikë, duke fjetur në ndonjë punë zyre apo duke ripunuar romanin tim të parë, e kaloja duke lexuar Toni Morrison-in, Salman Rushdie-n, Don DeLillo-n, një vajzë të re nga Londra me emrin gazmor Zadie — letërsi eksperimentale, realizëm social, modernizëm, udhëpërshkrime, kujtime. Me siguri lexoja të paktën tre libra në javë, një mendim që sot edhe më frymëzon, edhe më dëshpëron.

Natyrisht, lexoja edhe Coetzee-n. Askush nuk të bënte të ndiheshe kaq i kulturuar dhe letrar brenda rreth dyqind e ca faqesh sa ai burrë nga Kejp-Tauni, me pamje stoike e prej shkrimtari. *Disgrace*, të dytin nga dy romanet e tij fituese të Çmimit Booker, e lexova kur doli më 1999, në një periudhë kur po eksperimentoja rëndshëm me ketaminën, dhe pastaj iu ktheva veprave të mëparshme, romaneve të epokës së aparteidit, ndër to *Waiting for the Barbarians* dhe fituesi tjetër i Booker-it, *Life & Times of Michael K.*, i vitit 1983. Më 2003, ai fitoi Çmimin Nobel për Letërsinë — shkrimtari i dytë nga Afrika e Jugut që e merrte këtë çmim.

E përmend ketaminën jo për t'u dukur *au courant*, në hap me kohën, por sepse vetitë disociative të drogës përkonin çuditërisht mirë me atë që unë e perceptoja si gjendjen e brendshme dhe tonin e romaneve, ose të paktën të protagonistëve të tyre. David Lurie, profesori i letërsisë i diskredituar në qendër të *Disgrace*, dhe Michael K-ja i titullit, një kopshtar i thjeshtë, nuk mund të ishin më të ndryshëm nga njëri-tjetri për nga klasa, arsimi dhe raca. E megjithatë, ndërsa lexoja historitë e tyre, të dy më dukeshin sikur qenë ndarë më dysh: njëra pjesë e qenies së tyre vepronte, vuante, mbijetonte; tjetra vështronte nga lart ose nga poshtë. Ata banojnë në botët e tyre dhe njëkohësisht pluskojnë nëpër to, të palidhur fort as me vendin, as me njerëzit. Shumë nga personazhet e Coetzee-së të krijojnë ndjesinë e njerëzve pa një tokë të tyren: kanë lënë shtëpinë (*Disgrace*), janë vetë të pastrehë (*Michael K*), ose krijojnë marrëdhënie me të pastrehët që nganjëherë kalojnë në një lloj intimiteti (*Waiting for the Barbarians*, *Age of Iron*). Shumë prej tyre janë të mbështjellë nga privilegji i lëkurës së bardhë, por njëkohësisht dëshirojnë një lloj shfajësimi nga mëkatet e rrethanave në të cilat kanë lindur e jetojnë — një ide jo krejt e panjohur për lexuesin e bardhë liberal që jeton në Amerikën e Donald Trump-it. Për ta, e kaluara është e ngarkuar me faj: me ndjesinë, të nënkuptuar ose të shprehur, se "prania e tyre mbështetej mbi një krim, domethënë pushtimin kolonial, të përjetësuar nga aparteidi", siç shkruan Coetzee në kujtimet e tij gjysmëfiksionale të vitit 2009, *Summertime*, pjesë e trilogjisë që ai e quajti *Scenes From Provincial Life*. Sa për të ardhmen: në faqet e Coetzee-së, ajo zakonisht premton katastrofë.

Por nuk ishte vetëm kjo ndjeshmëri prej ketamine ajo që më tërhiqte tek ai. Nuk jam i huaj as ndaj shkrimit për distopinë, as ndaj temës së humbjes së shtëpisë; emigrimi është humbje e shtëpisë. Coetzee u shpërngul në Australi një vit përpara se të fitonte Çmimin Nobel. Unë u largova nga Shën Petersburgu im i lindjes kur isha shtatë vjeç dhe e shoh në ëndërr, ndoshta, një herë në javë — ndërsa, duke pasur parasysh situatën politike, një vizitë atje nuk duket se do të ndodhë së shpejti. Nuk mund të mos pyesja veten nëse edhe Coetzee ëndërron Kejp-Taunin pasi dielli perëndon mbi Adelaide. Diku në romanet që lexoja gjendej një qytet afrikan i zymtë, nën qiej me shi, që më dukej aq i ndryshëm nga qytetet e veprave të Chinua Achebe-së dhe Ngũgĩ wa Thiong'o-s, madje edhe nga Johanesburgu i Nadine Gordimer-it, e cila fitoi Nobelin e parë të Afrikës së Jugut për letërsi. E megjithatë, Kejp-Tauni i Coetzee-së mbetej gjithmonë i mjegullt. Një mal shumë i madh, me majë të rrafshët si tryezë, herë pas here e bënte të ndier praninë e vet në faqet e tij, por ky shkrimtar dukej se dëshironte ta mbante dramën brenda personazheve ose të kapërcente të veçantën për të mbërritur te parabola universale.

E vizitova qytetin që ai kishte lënë pas, sepse doja të kuptoja çfarë mund të kishte përfaqësuar Kejp-Tauni për të, si mund ta kishte formësuar dhe, ndoshta, përse kishte zgjedhur të largohej. Ndoshta doja të kuptoja pak më mirë mendjen e njeriut që qëndronte pezull mbi veprën e vet, më zotërues mbi fjalitë dhe subjektet e tij, në njëfarë mënyre më hyjnor se pothuajse çdo shkrimtar tjetër që kisha lexuar. Dhe doja të zbuloja gjithashtu se si kishte mundur të mbetej ende një figurë pothuaj hyjnore në disa qarqe: për disa, një Kafka, përshkrimet e të cilit mbi tjetërsimin i kishin dhënë shtetit të tij dikur paria një pasaportë drejt botës më të gjerë; për të tjerë, një profet i rremë i katastrofës, që e kishte braktisur "Qytetin-Mëmë" pikërisht kur ai po fillonte t'i përgënjeshtronte parashikimet e tij të zymta.

Erdha i pajisur me një ese të mikut tim Imraan Coovadia, edhe ai romancier me njëfarë emri dhe drejtues i programit të shkrimit krijues në Universitetin e Kejp-Taunit. Me titullin "Coetzee në (dhe jashtë) Kejp-Taunit", ajo ishte botuar rreth pesëmbëdhjetë vjet më parë në një revistë kulturore relativisht të panjohur në Filipine dhe kritikat e saj të gjera ndaj Coetzee-së — ku ai paraqitej si koleg i vështirë dhe vepra e tij si shoqërisht regresive — e kishin ndezur flakë komunitetin letrar të Kejp-Taunit. Disa miq të Coetzee-së më paralajmëruan të mos i zija besë Coovadia-s, sepse pjesa më e madhe e studiuesve të Coetzee-së e mbanin larg; njëri prej tyre më tha madje se shkrimtari ishte lënduar thellë nga ajo ese — aq më tepër që ishte shkruar nga një ish-student i tij. Coetzee kishte qenë diçka si mentor për Coovadia-n në vitet '90, kur ky heretik i ardhshëm ishte student universitar në Harvard dhe Coetzee profesor vizitor.

Eseja e Coovadia-s edhe sot të trondit kur e lexon dhe, në disa qarqe të Kejp-Taunit, nuk është harruar. Coetzee, shkrimtarin që e kisha përfytyruar si një mister të largët, objekt punimesh universitare dhe homazhesh të vakëta me rastin e çmimeve, na e paraqet si figurë polemike, si një shkrimtar politikisht shmangës, që kërkonte "ta fuste emrin e vet në raftet e librave, përkrah Conrad-it dhe Dostojevskit". Rreth tij qarkullonin edhe thashetheme të çmendura, me shkallë të ndryshme besueshmërie, ndër të cilat historia se një herë paskësh mbyllur një rival në bagazhin e makinës së vet. Coovadia nuk u jep besueshmëri akuzave të tilla dhe as unë nuk kisha dëshirën apo mjetet gazetareske për t'i hetuar. Por mund ta shqyrtoja nga afër trashëgiminë e Coetzee-së, në qytetin që pretendon më shumë se kushdo tjetër se i përket atij — një qytet që kishte shërbyer si sfond për profecitë e tij të errëta mbi shpërbërjen shoqërore dhe konfliktin civil, por që ndërkohë ishte shndërruar në një destinacion turistik kozmopolit, ku të joshin gatimet me produkte të freskëta nga ferma në tryezë, mrekullitë e natyrës dhe resortet bregdetare, ndërsa shkrimtari i tij më i madh nuk gjendet askund.

Kur sheh Table Mountain-in — përmasat e tij, mënyrën si zotëron qiellin — gjithçka ndryshon. Ana e pasme e malit, ajo që shumë banorë të Kejp-Taunit e parapëlqejnë ndaj faqes që sheh nga qyteti, sepse merr më shumë reshje dhe është, rrjedhimisht, më e gjelbër, mbushte gjithë pamjen përmes xhamit të përparmë të taksisë sime në autostradën që vinte nga aeroporti, pikërisht pasi rruga linte pas një nga township-et e varfra të Cape Flats-it përreth, me çatitë prej llamarine që vezullonin mbi ngrehina të improvizuara me tulla. Ky vështrim i dyfishtë, i çuditshëm, pasqyron shumëçka nga vepra e Coetzee-së: varfërinë aq pranë sa pothuaj mund ta prekësh dhe shpëtimin e natyrës shumë larg, me gjasë përtej mundësive të personazheve të tij, që përleshen me jetën moralisht dhe shpesh edhe fizikisht.

Ka qytete si Los Anxhelosi, të rrethuara e të përshkuara nga male, dhe peizazhe urbane ku shpërthejnë masa shkëmbore si Mali Sugarloaf në Rio de Zhanejro, por kurrë nuk kam parë një qytet kaq plotësisht të mbërthyer mes kreshtash guri sa Kejp-Tauni. Qyteti shtrihet në një lloj amfiteatri urban, i rrethuar nga Table Mountain-i, nga Lion's Head-i kërcënues dhe nga pjesa e pasme e luanit, e njohur si Signal Hill; disa prej pronave më të lakmuara buzë detit struken nën Twelve Apostles, një varg me maja të ngjashme që, në të vërtetë, janë tetëmbëdhjetë. Shën Petersburgu u ndërtua nga Pjetri i Madh në mënyrë që banorët e tij të ndiheshin të vegjël përballë fuqisë së stolisur të arkitekturës perandorake; këtu, njeriu vihet menjëherë në përmasat e veta sapo ngre kokën dhe sheh një faqe të zhveshur shkëmbore që refuzon t'ia kthejë vështrimin, ose Table Mountain-in kur mbulohet nga një varg resh të holla e të avullta, të cilat vendasit i quajnë "mbulesa e tryezës".

Shoqëruesi im për dhjetë ditët e ardhshme, fotografi Kent Andreasen, më takoi në hotelin Taj Cape Town, në qendër të qytetit, rreth një bllok larg Parlamentit, pak pasi isha sistemuar. U nisëm menjëherë përpjetë Lion's Head-it me një Toyota të përshtatur për shtigje malore, si ato që dukej se ngisnin thuajse të gjithë atyre anëve. "Mangustë! Mangustë!" — bërtiti ai, ndërsa për pak sa nuk e shtypëm kafshën në fjalë. M'u kujtua dashuria e fëmijërisë për Rikki-Tikki-Tavi-n, heroin mangustë të një tregimi të Kipling-ut, që në Bashkimin Sovjetik ishte bërë një film i animuar shumë popullor.

Gjatë gjithë qëndrimit tim, banorët e Kejp-Taunit vazhdonin të më linin të kuptoja se, megjithëse më në fund kisha mbërritur në Afrikë, në të vërtetë ende jo — se qyteti i tyre dhe shumica e banorëve të tij ekzistonin disi më vete nga pjesa tjetër e kontinentit. Burimet e këtij përjashtimi ishin njëkohësisht fizike dhe shpirtërore: së pari, bukuria e rrallë natyrore e qytetit dhe, së dyti, një ndjesi — më coetzee-ane kjo — se ai ishte një mbetje e shkëputur nga një botë krejt tjetër, që kishte pluskuar deri në skajin e Afrikës.

Në përsiatjet kulturore të personazheve të bardha të Coetzee-së, ajo botë është Evropa — Lurie, për shembull, kalon një pjesë të mirë të *Disgrace* duke planifikuar të shkruajë një operë për Lord Byron-in. Edhe Coetzee i mori

orientimet e veta letrare nga modernistët evropianë: Kafka që ndërtonte parabolat e tij; Dostojevski që i tundte grushtin Zotit — ose ndoshta Zoti atij —; Conrad-i që kërkonte të vërtetën në skajet e perandorisë. Pavarësisht të gjitha joshjeve të dukshme të rajonit, ishte pikërisht realizmi alegorik i Coetzee-së, me rrënjë në traditën kontinentale evropiane, ai që e vendosi Kejp-Taunin — një qytet më pranë Antarktidës sesa Londrës — në hartën letrare dhe intelektuale të botës. Mos vallë edhe autori, njësoj si vetë qyteti, ishte në Afrikë, por jo krejtësisht i saj?

"Kejp-Tauni po të shfaqet në gjithë shkëlqimin e vet", — tha Andreasen, ndërsa qyteti poshtë nesh vezullonte si prizëm, në një mënyrë që nuk do ta bënte kurrë në ndonjë roman të Coetzee-së. Era famëkeqe e Kepit kishte vendosur të pushonte. Në largësi shihnim doket e ngarkimit të portit të stërmadh, të mbushura me copa shumëngjyrëshe Legoje — kontejnerë kinezë transporti. Më pranë ishte diçka që i ngjante siluetës urbane të një qyteti kanadez jo fort të madh: qendra ku po qëndroja unë. Edhe më pranë, ndërtesat me ngjyra të ndezura të Bo-Kaap-it, një lagje e banuar kryesisht nga myslimanë të komunitetit Cape Malay. Ndërsa në mes të gjirit, Robben Island-i, ku Nelson Mandela kishte kaluar gati dy dekada i burgosur, ia kundërvinte gjithë asaj bukurie peshën e historisë.

Pranë një faltoreje myslimane, ku kishim ndaluar në majë të kodrës, një familje prej tre vetash ishte strukur në hijen e një shkurreje të rrëgjuar. "Doni ca mollë?" — e pyeti Andreasen kryefamiljarin e çrregullt. Ai e refuzoi me një shpjegim që mund të kishte dalë fare mirë nga *Michael K* ose *Age of Iron*: "Sepse s'kam dhëmbë." Pjesëtarët e tjerë të familjes i pranuan frutat.

Zbritëm në anën tjetër të kodrës, drejt Camps Bay-t, dhe menjëherë u gjendëm — të paktën për nga pamja — si në Malibu apo në Bondi Beach të Sidneit. Kaluam pranë rrugës ku ka një shtëpi presidenti aktual i Afrikës së Jugut, Cyril Ramaphosa. Vila të bardha, të fortifikuara frikshëm kundër grabitësve, ngjiteshin e zbrisnin përgjatë shpatit. Pavarësisht gjendjes së tensionuar të sigurisë — Kejp-Tauni ka një nga normat më të larta të vrasjeve në botë — qyteti është shndërruar në magnet për të huajt. Andreasen-i, i cili kohët e fundit kishte pësuar një sulm brutal, vërente se krimi dhe ujërat e akullta — ai, si shumë banorë, merret me sërf — janë të vetmet gjëra që e pengojnë Kejp-Taunin të pushtohet krejtësisht nga të ardhurit. *The Telegraph* e shpalli qytetin më të mirë në botë për vitin 2025. Po kështu edhe *Time Out*: "Vendasit dhe vizitorët mund të kalojnë kohë me një koloni pinguinësh afrikanë, të provojnë verëra të klasit botëror, të shëtisin në plazhe me Flamur Blu, të shijojnë pamjen nga maja e njërës prej Shtatë Mrekullive të Reja të Natyrës" — Table Mountain-it — "dhe të vizitojnë një nga lagjet më interesante të botës, East City-n, të gjitha brenda një dite të vetme."

Duke kaluar Camps Bay-n, mbërritëm në Sea Point, një lagje tradicionalisht hebraike buzë detit. Këtu pata mundësinë e parë të krahasoja skenat e një romani të Coetzee-së me atë që mund të shihja në terren. Te *Michael K*, personazhi që i jep titullin romanit përpiqet të mbijetojë gjatë një lufte civile. Pjesa e parë e romanit përfshin udhëtimin që ai ndërmerr me të ëmën e sëmurë, e cila kishte punuar si shërbyese shtëpie për një "prodhues çorapesh në pension" në Sea Point, lagje që paraqitet si një guaskë e braktisur nën ligjin ushtarak. Ai përpiqet ta çojë të ëmën, me një karrocë dore të sajuar aty për aty, drejt vendlindjes së saj, Prince Albert-it, në skajin jugor të rajonit gjysmë të thatë të njohur si Karoo, në mënyrë që ajo të mund të vdesë në paqe, në tokën ku kishte lindur.

Michael K e hedh poshtë atë ndërtim të ethshëm të botës që përshkon një pjesë të madhe të letërsisë distopike. Palët ndërluftuese në luftën civile nuk emërtohen kurrë, as arsyeja e luftës; edhe racat e personazheve — si në pjesën më të madhe të prozës së Coetzee-së — zakonisht nuk përcaktohen. Por herë pas here futen shenja të qytetit, po ashtu edhe aluzione racore, të paktën për vendasit që dinë t'i dallojnë. Michael K e shtyn të ëmën "përtej Beach Road-it dhe më pas përgjatë shëtitores së shtruar buzë detit", një skenë e qetë që më vonë ia lë vendin dhunës së turmës në rrugë. Për shkak se e ëma është shërbyese, lexuesit kanë hamendësuar se ata janë "Coloured". (Për t'i dalë përpara zemërimit të kuptueshëm të lexuesit amerikan: në kontekstin e Afrikës së Jugut, *Coloured* u referohet kryesisht njerëzve me prejardhje të përzier racore.)

Tani po ecja pikërisht përgjatë së njëjtës shëtitore të shtruar, duke kaluar pranë djemsh të rinj në formë fizike gati absurde, që garonin mes tyre me pompa — po t'i picërroje pak sytë, mund të mendoje se ishe në Ocean Drive të Majamit —, pranë trupave të notarëve që vezullonin në pishinat e mrekullueshme buzë detit, pranë grave shtëpiake që e kalonin pasditen me ecje të shpejtë.

Mospërputhja ndërmjet distopisë së zymtë që përfytyron Coetzee dhe realitetit në lulëzim të Kejp-Taunit pas aparteidit ka një rëndësi të jashtëzakonshme për mënyrën si ai perceptohet — dhe si vazhdon të ngrejë pikëpyetje — ndër afrikanojugorët e sotëm. Edhe dyzet vjet më parë, çuditshmëria e mjediseve të tij letrare kishte ndezur debate: si duheshin lexuar pikëpamjet e këtij shkrimtari të epërm për luftën reale kundër aparteidit në vendin e vet? "Aspekti i veçantë dhe polemik i kësaj vepre, — shkruante Nadine Gordimer në recensionin e saj për *Michael K*, — është se, ndonëse në mënyrë të nënkuptuar dhe thellësisht politike, heronjtë e Coetzee-së janë ata që e shpërfillin historinë, jo ata që e bëjnë atë." Teksa admironte vizionin e tij të fuqishëm mbi shtypjen njerëzore, ajo dallonte gjithashtu "një neveri ndaj të gjitha zgjidhjeve politike dhe revolucionare": në vend që t'i bashkohet një grupi guerrilas, Michael K-ja, një vetmitar me buzë të çarë, i rritur në një institucion shtetëror për "fatkeqët", vazhdon të merret me kopshtin e tij.

Alegoria mund të hapë shumë dyer interpretimi, siç ka ndodhur edhe me Coovadia-n. Në esenë e vet, ai përmend *Michael K* si shembull të një rrëfimi që u flet afrikanojugorëve të bardhë të cilët u larguan nga vendi duke parashikuar një të ardhme të zymtë nën sundimin e zezakëve. "Mund të shtrohet pyetja, — shkruan Coovadia, — nëse Coetzee po jepte një paralajmërim apo diçka që kishte më shumë natyrën e një dëshire" — pra, një përligjje të vendimit për t'u larguar. Këtij interpretimi kritik i jepte më shumë peshë edhe largimi i vetë Coetzee-së pas përfundimit të aparteidit.

Ky lexim i Coovadia-s, prej dikujt që e njihte mjedisin nga brenda dhe që nuk ishte aspak i zakonshëm, nuk më kishte shkuar në mendje. Unë i kisha përfytyruar postblloqet e shumta që Michael K duhet të kalonte gjatë udhëtimit të tij si të kontrolluara nga ushtarë të bardhë të fraksioneve ndërluftuese. Coetzee, nga ana e tij, bezdisej kur i dëgjonte romanet e veta "të diskutoheshin si deklarata politike të veshura me petkun e letërsisë", siç shkroi dikur në një letër; e zemëronte fakti që njerëzit nuk arrinin t'i lexonin "ashtu siç ishin shkruar: si rrëfime për jetët e mundshme të njerëzve të mundshëm".

Sidoqoftë, pyesja veten nëse Coetzee do ta përligjte vetëlargimin e tij mbi baza morale, si një kolonizator, "prania e të cilit atje ishte e ligjshme, por jo legjitime", siç thotë një personazh te *Summertime*. "Kishim një të drejtë abstrakte për të qenë atje, një të drejtë të lindur, por themeli i asaj të drejte ishte i rremë." Ndërsa e bija e protagonistit të bardhë të *Disgrace*, e cila përdhunohet në grup në fermën e vet, shton: "Përse duhet të më lejohet të jetoj këtu pa paguar?" Edhe vetë i ati përjeton një rënie të tmerrshme. Kur romani u botua, rreth pesë vjet pas euforisë së zgjedhjeve demokratike të vitit 1994 në Afrikën e Jugut, paraqitja e një cikli brutaliteti dhe dorëzimi, ndërsa sundimi i të bardhëve po zbehej, ndezi edhe më shumë debatin rreth qëndrimit politik të Coetzee-së — ose mungesës së tij.

Në atë kohë, Coetzee ishte bërë tashmë një figurë madhore në universitetin ku kishte studiuar, Universitetin e Kejp-Taunit, dhe kishte qenë pjesë e stafit të tij që prej vitit 1972 — por, njëkohësisht, prania e tij aty ishte e herëpashershme. Kërkohej shumë si profesor vizitor në Shtetet e Bashkuara, ku kishte marrë doktoraturën tridhjetë vjet më parë, dhe udhëtonte shpesh. Dukej sikur dëshironte fort të krijonte njëfarë distance mes vetes dhe vendit të tij. Duhet të përmend se universiteti ka një kampus të vendosur në një pozicion të

mrekullueshëm dhe të sistemuar me shumë shije, me ndërtesat klasike të mbuluara nga një sasi dredhëzash që do t'i mjaftonin edhe Princeton-it. Këtë e zbulova kur shkova të takoja Coovadia-n, një burrë të gjatë, me atë ajrin e një *luftmensch*-i — sikur mendja e tij të ishte vazhdimisht duke përpunuar të padukshmen dhe të pathënën — jo tamam tipi që të krijon përshtypjen e një provokatori.

Te *Disgrace*, kritikë si Coovadia kanë parë një përpjekje për t'u dhënë të drejtë atyre afrikanojugorëve të bardhë që paralajmëronin se boshllëkun e pushtetit që po linin pas do ta mbushte kaosi. Kongresi Kombëtar Afrikan, partia në pushtet në kohën kur u botua romani, e sulmoi veprën se nxiste stereotipe racore për popullsinë zezake të vendit. Për adhuruesit e Coetzee-së, përkundrazi, romani mund të lexohet si një parabolë se si pasojat e kolonializmit nuk kursejnë asnjë grup. François Verster, kineast afrikanojugor që po punon për një film mbi shkrimtarin, më argumentoi se shmangia e përkatësisë racore dhe etnike nga Coetzee synon pikërisht të minojë stereotipet — "një refuzim për të riprodhuar terminologjinë gjuhësore të strukturave të pushtetit të aparteidit", ashtu si mungesa e peizazhit sfidon zakonin e evropianëve për "t'u ngazëllyer me bukurinë e tokave që po vidhnin dhe për ta poetizuar atë".

Kur e lexova për herë të parë *Disgrace*, dekada më parë, i magjepsur prej tij dhe ndoshta i ndikuar nga historia ime si fëmijë i një regjimi totalitar të dështuar, isha ndier i shteruar nga konflikti i pandërprerë dhe i tmerrshëm ndërmjet zgjedhjeve personale dhe atyre politike që zhvillohej në faqet e romanit. Tani nuk mund të mos pyesja veten se si do të ishte ta rilexoja: si do t'i tingëllonte sot një amerikani vizioni i Coetzee-së për thelbin moral të një vendi nën trysni dhe për institucionet e tij që po çahen? Por kësaj do t'i kthehesha më vonë. Për momentin ndodhesha në Kejp-Taun dhe duhej të ndiqja gjurmët e vetë shkrimtarit në vende ku nuk kisha qenë kurrë — vende prej të cilave ai vetë ishte ndier gjithmonë i huaj.

Organizova një udhëtim me një ekspert të mirëfilltë — "dekanin e studiuesve të Coetzee-së", siç e kishte quajtur Coovadia. Hermann Wittenberg është profesor i anglishtes në Universitetin e Kepit Perëndimor, njohës prej shumë vitesh i Coetzee-së dhe redaktor i *J. M. Coetzee: Photographs From Boyhood*, një përmbledhje fotografish të bëra nga Coetzee kur ishte adoleshent dhe jetonte në Plumstead, periferi e Kejp-Taunit. Autoportreti me kontraste drite e hijeje në kopertinën e librit — Coetzee i ri, që shfaqet në hije me një pamje njëherësh çapkëne dhe ogurzezë — të trondit, po ta kesh parë deri atëherë vetëm në kopertinat solemne të romaneve. Të lë të kuptosh një natyrë më lozonjare sesa ajo që do të shfaqej në faqet e librave të tij dekada më vonë. (Disa nga adhuruesit e Coetzee-së u përpoqën të më bindnin se, përveç shumë talenteve të tjera, ai është edhe shkrimtar humoristik; gabohen.) Wittenberg-u ka versionin e pjekur të asaj pamjeje tashmë të njohur të Coetzee-së: pak mjekër, disi i ngathët dhe pa shpresë i kulturuar.

Historia e Afrikës së Jugut, siç kisha mësuar tashmë, ka edhe pjesën e vet të tensioneve ndërmjet vetë të bardhëve — shumë më pak deformuese sesa shtypja e ndërtuar mbi vijat racore, por gjithsesi të rëndësishme në planin shoqëror. Sipas arketipeve të përafërta që janë krijuar me kalimin e viteve, afrikanët, pasardhës të kolonëve të parë holandezë, konsiderohen më pranë shtresave punëtore dhe më të lidhur me frymën e "gjakut dhe tokës" sesa britanikët e ardhur më vonë, të cilët paraqiten si më të pasur, më të rafinuar dhe më pak të lidhur drejtpërdrejt me politikën e aparteidit.

Kur e pyetën një herë se si do ta përkufizonte veten, Coetzee u përgjigj: "Ndoshta një afrikan me dyshime." Të dy prindërit e tij ishin me prejardhje afrikane, më shpjegoi Wittenberg-u, dhe unë e dija se një fermë në Karoo, Voëlfontein ("Burimi i Zogjve"), kishte kaluar nga gjyshi i tij te xhaxhai nga ana e të atit. Por familja e afërt e Coetzee-së ishte disi e larguar nga kjo

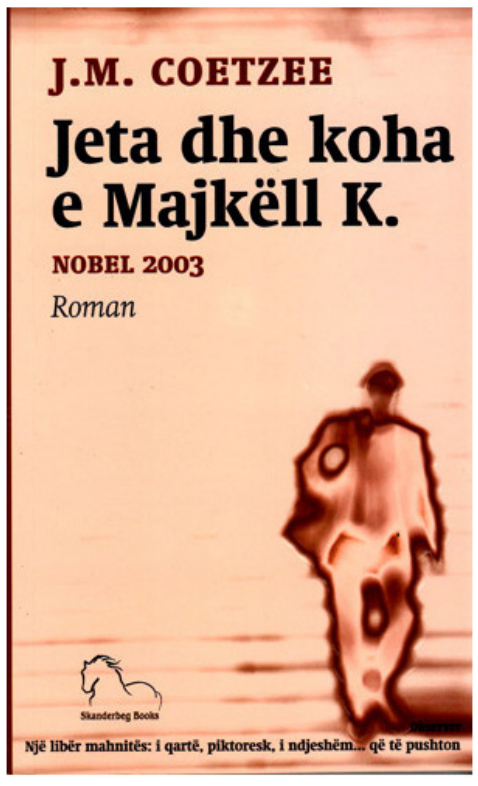

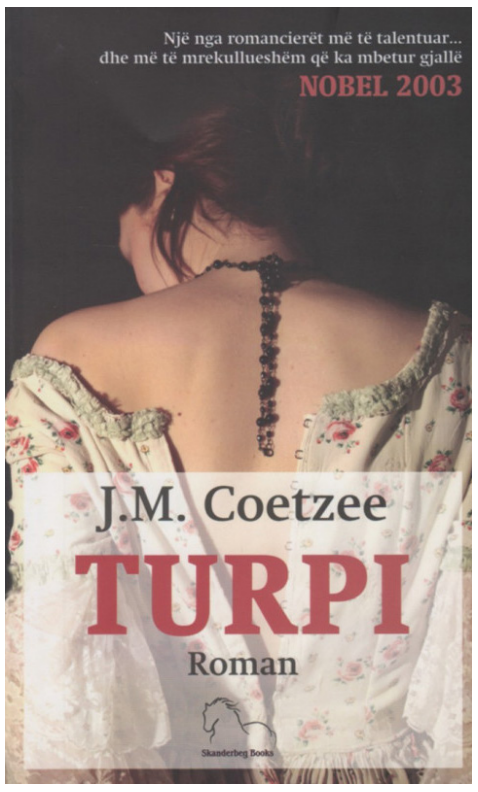

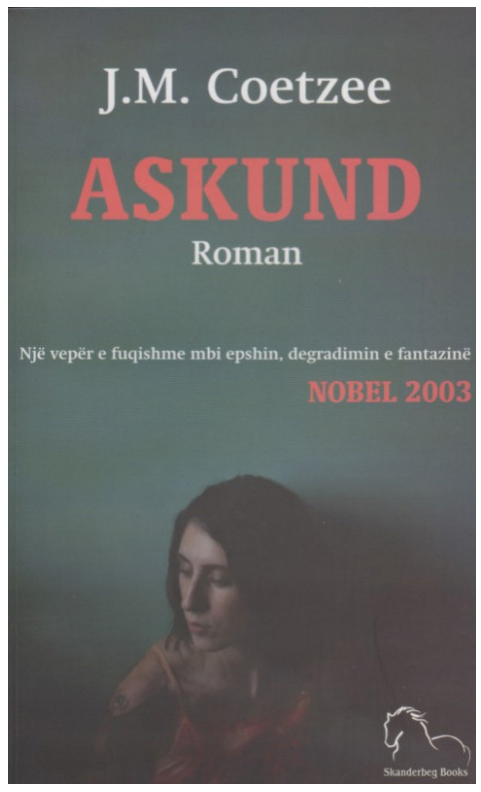

trashëgimi, jo më pak për faktin se në shtëpi fliste anglisht — dhe ai e ka përshkruar veten si veçanërisht ambivalent ndaj kësaj përkatësie që në moshë të vogël. Në shkollë ndihej më mirë me të jashtmit — fëmijët hebrenj dhe katolikë — sesa me nxënësit dhe mësuesit afrikanë, të cilët në kujtimet e tij shfaqen si bullizues. Edhe si i rritur, shpesh dukej sikur nuk ndihej rehat në mjediset e zakonshme shoqërore dhe kulturore — një njeri që qëndronte në skaj të festës.

"Ndonjëherë është e vështirë të hysh në komunikim me të dhe nuk i duron kollaj budallenjtë, — tha Wittenberg-u. — Mund të thotë herë pas here gjëra të prera, që nuk i lënë bashkëbiseduesit mundësi të ruajë fytyrën. Ka forcën për të shkuar drejt e në thelb, por për disa njerëz kjo mund të ndihet si sjellje armiqësore."

M'u kujtua mënyra si vetë Coetzee e kishte përshkruar veten adoleshent në intervistën e përfshirë në librin me fotografi. Si fotograf i ri, kishte qenë "i interesuar të ishte i pranishëm në çastin kur e vërteta zbulonte veten, një çast që gjysmën e zbuloje dhe gjysmën e krijoje", i kishte thënë Wittenberg-ut. Njëkohësisht, e pranonte se nuk ishte i ndjeshëm "ndaj përvojës së njerëzve të tjerë. Isha tepër i mbyllur në vetvete, gjë që nuk ishte e pazakontë në atë moshë." Te *Boyhood*, një tjetër nga kujtimet e tij gjysmëfiksionale për jetën provinciale, protagonisti i ri dëshiron të jetë një "djalë normal", e megjithatë qëndron me krenari larg bashkëmoshatarëve, të cilët i konsideron afrikanë të pagdhendur.

Pothuajse të gjithë ata me të cilët fola, qofshin adhurues të Coetzee-së ose jo, theksonin një lloj largësie emocionale. Te *Summertime*, një ish-e dashur e përshkruan alter egon e Coetzee-së kështu: "Në mënyrën si bënte dashuri, tani mendoj se kishte diçka autike. Nuk po ta them si kritikë, por si diagnozë, nëse të intereson. Tipi autik i trajton njerëzit e tjerë si automata, automata misterioze." Në bisedat e mia, një numër befasues njerëzish hamendësonin me zë të ulët se Coetzee mund të ishte diku në spektër, ndërsa admiruesit e tij ndonjëherë flisnin për të si për një lloj invalidi hyjnor ose, po deshëm të shkojmë deri në fund në frymën e Dostojevskit, si për një "të marrë të shenjtë".

Në këtë pikë të udhëtimit tonë, nuk do të habiteni po t'ju them se edhe historia familjare e Coetzee-së është e trazuar — dhe se vendet ku ai u rrit kanë ndryshuar. I ati kishte bërë gjithfarë punësh dhe, megjithëse kishte diplomë juridiku, gjatë rrugës ishte futur edhe në telashe me ligjin; ndër të tjera, kishte përvetësuar fonde të administruara në mirëbesim. Familja Coetzee "ishte në kufijtë e klasës së mesme", tha Wittenberg-u ndërsa po shkonim drejt Plumstead-it, ku përfundoi trajektorja e rënies shoqërore të fëmijërisë së tij, përpara se të largohej nga shtëpia. "Prandaj kishte ambicien për t'ia dalë, — tha Wittenberg-u, — dhe prandaj ka qenë gjithmonë i kujdesshëm me paratë."

Ndalëm pranë shkollës katolike që Coetzee kishte ndjekur para universitetit — një "zgjidhje e fundit" për ata që nuk arrinin të futeshin në shkollat private më të rafinuara të elitës anglishtfolëse. Prej andej, Wittenberg-u na çoi te vendi ku jetonte atëherë familja Coetzee, duke më shpjeguar se në atë kohë ishte fare pranë një zone të banuar nga njerëz të komunitetit *Coloured*, me dyqane hallall dhe një xhami; më tregoi edhe "banesat e lira të pasluftës". Ajo që mund të shihja nga shtëpia e Coetzee-së, kryesisht e fshehur pas një porte dhe gardhi të fortë, më kujtoi ato shtëpi anonime ku jetonte familja ime disa vjet pasi mbërritëm në Amerikë; ndoshta mund ta quaje një mjedis të klasës së mesme të ulët, por me një dëshirë të madhe për t'u ngjitur më lart. Coetzee kishte ushtruar kriketin këtu, ndërsa i ati, emocionalisht i paarritshëm, pinte deri sa humbiste çdo vetëdije.

Në njërën prej fotografive që Coetzee i ri kishte bërë, e ëma qëndron përpara shtëpisë, me një buzëqeshje të lehtë në fytyrë dhe një qen në krahë — një çast i fiksuar i asaj ndjenje të ngrohtë të rrënjosjes në shtëpi, në fokus të përsosur: pikërisht ajo që mungon në prozën e tij. Gjatë udhëtimit me makinë, përmenda mënyrën si i gjithë rajoni priret të fshihet thellë në sfond në veprën e Coetzee-së. Wittenberg-u më tha se Coetzee vendos një lloj filtri mbi peizazhet mahnitëse që ofrojnë qyteti dhe rrethinat e tij. Ai përmendi një personazh të romanit *Foe* të Coetzee-së, të vitit 1986, një shkrimtar që, teksa vështron nga dritarja e një papafingoje, përsiat mbi "një valëzim në xham". Kjo ndjesi e një "shtrembërimi në fushën pamore", tha Wittenberg-u, është thelbësore për "realizmin e ndërlikuar" të Coetzee-së. Çdo fije gëzimi që një personazh arrin të kapë buron nga thellësia e mendjes së tij dhe lidhet kryesisht me intelektin, ndonjëherë me dashurinë ose, në raste edhe më të rralla — duke kapërcyer ndarjet e krijuara nga kolonializmi dhe aparteidi — me aftësinë për të kuptuar një qenie tjetër njerëzore. Për Coetzee-në, njeriun që qëndronte gjithnjë disi jashtë, letërsia banonte në botën e brendshme.

Katër vjet përpara se familja Coetzee të vendosej në Plumstead, ajo e ndërpreu jetën periferike dhe u largua nga qyteti. Coetzee, atëherë ende pa hyrë në adoleshencë, ishte i dëshpëruar kur familja u shpërngul në Worcester, jo shumë larg vendit ku nis Karooja. "Pas një ore jashtë, flokët, veshët dhe gjuha të mbushen me një pluhur të imët të kuq", shkruante ai te *Boyhood*. "Worcester-i është vetëm nëntëdhjetë milje larg Kejp-Taunit, e megjithatë këtu gjithçka është më keq." Ishte e vështirë t'i rezistoje një rekomandimi kaq kumbues. Kështu, një mëngjes herët, u nisa të vizitoja këtë pjesë të së kaluarës së Coetzee-së, së bashku me Andreasen-in dhe Coovadia-n. (Që askush të mos e përfytyrojë Coovadia-n si një kundërshtar të pakompromis të Coetzee-së: në një çast ai më tha se ish-profesori i tij "mbetet ende shkrimtari më i madh i gjallë i Afrikës së Jugut".)

Udhëtimi drejt Karoo-së ishte aq i bukur sa mund të shpresonte njeriu. Çdo pak minuta hapej përpara nesh një skenografi e re: peizazhe gjithnjë e më të thata, me vargmale që shpaloseshin drejt pafundësisë, ose ngriheshin me maja mbi një horizont ngjyrë okër, ose merrnin formën që vendasit e quajnë "kapelja e shtrigës". Sikur nëpër rrugë të kishte kaluar me vrap një dinosaur i vogël, në vend të babunit të zakonshëm, nuk do të isha habitur.

Ndalëm pranë një *padstal*-i tradicional, një pikë shitjeje fshatare buzë rrugës, të mbushur me shembuj disi kitsch të asaj që Wittenberg-u e kishte quajtur "elegancë boere": parmenda druri e sende të ngjashme. Dhjetëra fermerë ishin mbledhur aty për drekë, shumë prej tyre me bluza që u tendoseshin mbi trupat gjigantë dhe që reklamonin lloj-lloj armësh taktike. Hëngra një karpaço antilope springbok, me një shije të mëndafshtë gjaku — diçka që, në planin gastrik, nuk do të përfundonte mirë për mua.

Përpara se të mbërrinim në Worcester, bëmë një devijim: Andreasen-i na çoi te i ashtuquajturi "Porta e Karoo-së", qyteti hekurudhor Touws River, të cilin ai po e fotografonte për një projekt. Kaluam përmes gjithfarë pamjesh shkretimi që dukeshin sikur kishin dalë nga ndonjë film: shkolla të braktisura, dyqane pijesh me pamje të trishtë — "Mërzia në Afrikën e Jugut do të thotë të pish", tha Andreasen-i —, ndenjëse të shpëtuara nga trenat, të grumbulluara mbi verandat e shtëpive. "Ky është qyteti më i varfër ku kam qenë ndonjëherë", tha Coovadia. Megjithatë, si ish-sovjetik, ajo atmosferë e alkoolizuar më dukej e njohur: ishte si Rusia, vetëm se me diell.

U kthyem sërish drejt Worcester-it, i cili, pas varfërisë së Touws River-it, dukej pothuaj si një Palm Springs i vërtetë: rruga kryesore gumëzhinte nga kafenetë dhe zyrat e menaxhimit të pasurive, megjithëse vendi i zymtë që kishte përshkruar Coetzee nuk ishte shndërruar krejtësisht. Shtëpia ku kishte jetuar tani ishte një banesë njëkatëshe, me garazh dhe çati llamarine, ku ishte hapur një dritare tavani. Një plak i bardhë, që ecte me ndihmën e një mbështetëseje, po shkonte ngadalë drejt një gruaje në shtëpinë ngjitur, ndërsa fëmijë këmbëzbathur vraponin nëpër rrugë dhe një qen lehte e angullinte. (Djali te *Boyhood* bie në sy pikërisht sepse mban gjithmonë këpucë.) I ramë ziles; nuk u përgjigj askush.

Por çfarë pamjeje! Sa herë që Coetzee dilte nga shtëpia e fëmijërisë, përpara i hapej një vargmal — ndoshta modest sipas standardeve të Kepit Perëndimor, por jashtëzakonisht mbresëlënës për këdo tjetër — që ngrihej madhështor mbi shtëpitë e thjeshta. Një park përpara shtëpisë vetëm sa ia shtonte madhështinë peizazhit. Si kishte mundur kjo të mos hynte në veprën e Coetzee-së? Por, nga ana tjetër, pamjet prej kartoline nuk janë ndonjë vlerë e posaçme në romane që merren me thelbin e ekzistencës — po aq sa nuk mund të presësh që autori i tyre të ketë ndonjë dhunti të veçantë për t'u përzier me njerëzit.

Më vonë gjatë javës, Coovadia organizoi një *braai*, një barbecue, në shtëpinë e tij të madhe por të mbushur plot sende me një rrëmujë të dashur, në periferi. Për qengjin kujdesej një afrikan; ishte pjekur për bukuri dhe ndoshta ishte edhe më i shijshëm se homologu i vet nga Zelanda e Re. Mjeshtri i skarës më dhuroi një libër në afrikans, ku gjurmohej prejardhja treqindvjeçare e familjes Coetzee në Afrikën e Jugut; më tha se edhe ai vetë kishte një lidhje të largët farefisnore me shkrimtarin. Një mike e Coovadia-s, një grua me prejardhje nga Azia Jugore, kujtoi vitet e veta në Universitetin e Kejp-Taunit, kur Coetzee jepte mësim aty. Me njëfarë krenarie, përmendi se "ish-bashkëshorti im i ka shitur një biçikletë" dhe se "shumë nga njerëzit me të cilët rashë në dashuri ishin fanatikë të Coetzee-së". Ishte pikërisht ajo që më tha se, ndërsa studentët e huaj i drejtoheshin me emrin John, "studentët afrikanojugorë e quanin "Zot"".

Mendova sa shumë festa dhe *braai* duhet të jenë bërë ndër vite në periferitë jugore të Kejp-Taunit, në shtëpi akademikësh si kjo, me biseda që përqendroheshin te Coetzee: disa, ndoshta, te vetë vepra e tij; të tjera te ftohtësia e tij, dashuritë, biçikletat. Në esenë e vet, Coovadia shkruan se, në dekadat pas aparteidit, për një pjesë të intelektualëve të Kejp-Taunit Coetzee u bë më shumë sesa shkrimtar. U bë një fe, duke e shndërruar atë skaj afrikan ku jetonin në një lloj Meke.

Teksa qëndrimit tim në qytet po i vinte fundi, unë dhe Andreasen-i rendëm sa andej-këtej nëpër Kejp-Taun, si në një lojë kërkimi thesari, me një listë në dorë ku kishim shënuar fragmente të shpërndara nga romanet e Coetzee-së që përmendnin hollësi të qytetit. Fillova të kuptoja se Coetzee nuk kishte qenë aq i pavëmendshëm sa kisha menduar ndaj faktit se jetonte në një nga vendet më të bukura të botës. "Kejp-Tauni, — mendon Lurie te *Disgrace*, — një qytet bujar me bukuri, me bukuroshe." Herë pas here shfaqen skena joshjesh të trishtuara dhe afërsish që mbeten përgjysmë: personazhet e tij vështrojnë nga lart një nga plazhet poshtë ose mezi ia dalin të përballojnë një vakt buzë portit në një periferi piktoreske si Hout Bay. Dhe po, siç thotë Lurie gjatë një leksioni te *Disgrace*, ngjitja në Table Mountain mund të të çojë drejt "njërit prej atyre çasteve zbuluese, wordsworthiane, për të cilat kemi dëgjuar të gjithë".

Përpara se të largohesha nga qyteti, takova shkrimtarin Justin Fox, gjysmë afrikan nga prejardhja, i cili kishte ndjekur itinerarin e Michael K-së për librin e vet *Place: South African Literary Journeys*. "Ka kaq shumë shkrimtarë afrikanojugorë të dalë nga Karoo-ja, nga ky peizazh i lashtë ku dikur endeshin dinosaurët", më tha në një restorant të çlirët buzë ujit, me atmosferë në stilin e Los Anxhelosit — një lloj anti-Karooje. "Rrënjët e mia angleze janë vetëm njëqind e pesëdhjetë vjeçare, ndërsa ato afrikane janë treqindvjeçare; prandaj tërheqja është më e thellë dhe mendoj se kështu është edhe për Coetzee-në."

Në një bisedë publike vitin e kaluar, në Holandë, Coetzee tha se, teksa "po i afrohej fundit", ndihej gjithnjë e më shumë si një mashtrues sa herë që fliste anglisht: "Në afrikans jam më i lehtë — më zemërgjerë, më i çlirët — dhe njeri më i mirë." Mund të duket një pohim i çuditshëm, po të kemi parasysh rolin kryesor që luajtën afrikanët gjatë aparteidit dhe, nëse duhet t'i besojmë *Boyhood*, Coetzee i ri ishte tmerruar nga mundësia që në shkollë ta kalonin në klasa ku mësimi zhvillohej në afrikans. Unë jam rritur duke folur rusisht dhe duke lexuar klasikët në atë gjuhë; tani, duke pasur parasysh përdorimet politike të saj në mizoritë e kryera në Ukrainë, më përshkon një mornicë sa herë më duhet të flas në gjuhën e Pushkinit. E megjithatë, rikthimi i Coetzee-së te gjuha e prindërve të vet mund të jetë fare mirë shenjë e një nevoje për t'u pajtuar me origjinën e tij, sado e ndërlikuar qoftë ajo.

"Ka përmendur se dëshiron që hiri t'i shpërndahet në tokat e fermës së familjes", më tha Fox-i. A do të thotë kjo se Zoti, në fund të fundit, synon të kthehet, qoftë edhe vetëm pas vdekjes? Fox-i nuk mund ta thoshte: "E njoh prej pesëdhjetë vjetësh, por kurrë nuk e kam njohur vërtet, sepse, në njëfarë mënyre, ai është i pakapshëm."

Përkthimi © Exlibris

Karikaturë nga Arben Meksi

Dhimitër Pojanaku

QIELLI NGRIN

Poezi të zgjedhura

Onufri